

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій СМОЛИЧ

**МИР ХАТАМ,
ВІЙНА ПАЛАЦАМ**

CF FOLIO

Історія України в романах

Юрій Смолич

Мир хатам, війна палацам

«Фолио»

2010

Смолич Ю. К.

Мир хатам, війна палацам / Ю. К. Смолич — «Фолио»,
2010 — (Історія України в романах)

Змінюються часи, змінюються епохи, а з ними змінюються наші погляди на ті чи інші історичні події. Але хто може сказати цілком впевнено, як треба розставити всі крапки над «і», як все було насправді і хто був правий чи винний? Особливо якщо це стосується таких складних та неоднозначних подій, як, наприклад, події в Україні між двома революціями 1917 року – лютневою та жовтневою. Саме ці часи описані в романі видатного українського письменника Юрія Смолича «Мир хатам, війна палацам». Так, письменник писав цей роман у радянські часи, так, нині постаті Грушевського, Винниченка, Петлюри та інших діячів сприймаються інакше, ніж тоді. Але це не означає, що цей роман – така собі примітивна агітка, зовсім ні. Це – епічна картина, погляд людини, яка бачила ті події своїми очима. І тому цей твір, поза всякими сумнівами, буде цікавий сучасному читачеві, що не байдужий до історії рідної країни.

© Смолич Ю. К., 2010

© Фолио, 2010

Содержание

Квітень	5
Колотнеча за Собачою тропою	5
1	5
2	8
3	11
4	15
Ой у полі та овес рясний	17
1	17
2	18
3	24
Весілля на Рибалцькій	28
1	28
2	32
3	38
Київ	43
1	43
2	44
3	46
Квітень, 2	51
Будинок на Володимирський	51
1	51
2	53
3	60
Перший посланець світу	62
1	62
2	63
3	64
Леви спинаються на скелю	68
1	68
2	72
3	76
4	78
5	80
Кінець ознакомительного фрагмента.	83

Юрій Смолич

Мир хатам, війна палацам

Квітень

Колотнеча за Собачою тропою

1

Розмова між двома поколіннями була серйозна. Вони стояли двоє: Данило Бриль і Тося Колиберда – від сьогодні вона прозиватиметься тільки Бриль Тося, – стояли бліді й перестрашені, але рішучі й майже зухвалі перед грізним Іваном Антоновичем Брилем, батьком, та ще грізнішим Максимом Радивоновичем Колибердою, теж батьком. Меланя Бриль, мати, та Марта Колиберда, теж мати, тихо схлипували, журно похилившись одна одній на плече, – три кроки віддаля, за штахетиком палісадника.

Прозорий весняний ранок бринів у цю пору над печерськими ярами і Собачою тропою. Молодь з Рибальської вулиці ще ген коли подалася до Дніпра на гулянки. Старших сумирний благовіст з лаври настійно скликав на «гробки»: зайшла поминальна неділя. Але в двох сусідніх подвір'ячках – Брилів та Колибердів, двадцять років нерозливних у дружбі, – не було ні спокійно, ні весело: гукалося мало не на гвалт, зразу в три і три голоси.

– Ну-у-у?! – перегукав-таки всіх старий Іван Бриль.

І потому нарешті запала титла, та така, неначе раптом впала бомба і зараз має бути вибух, страшний своїми руйнуваннями. І тільки старий Максим Колиберда проказав тихо, але так швидко, наче стріляв з кулемета:

– Повтори, що ти сказав!

Він не зійшов з місця, але виглядало так, ніби страшенно метушиться, – так швидко мінилися різні вирази гніву на його обличчі та ходором ходила ціла його щупла, але жилава постать.

Кремезний Іван Бриль, навпаки, стояв закам'янілий, глибоко застромивши руки в кишені і похиливши голову наперед, – аж його могутні плечі пішли вгору і вигорбилися.

Данило Бриль виразно відчув, що батькова правиця зараз захопиться до паска. І він зблід ще дужче. В вісімнадцять літ не знести доторку батькового ременя, і коли б таке трапилось, то вже ніхто б не поручився, що має статися далі.

Тося теж була бліда. Але вона видавалася спокійнішою: можливо, вона просто не усвідомлювала небезпеки. Кінець кінцем, їй же було тільки сімнадцять років.

– Ми оженились... – вдруге сказав Данило.

Старий Максим Колиберда тонко зойкнув:

– Що?!

І він ступив крок – один тільки крок, а виглядало це так, ніби він кинувся бігти дуже далеко.

– А ти, дівко, скажи?

– Оженились... – ледь ворухнула блідими устами Тося.

Мама заплакали вголос.

Дивне і прикре було це голосіння такого чудового весняного ранку. Звільнена від снігу земля парувала під щедрим сонцем, попід парканом вже схоплювалась моріжком ніжна зелена

травичка, грядки на городі та клумби в палісаднику були вже розпушені під розсаду, бруньки на каштанах стікали липучим соком, тополя обвішала сиріжками, а на берізці лопотіли дрібні листочки. Повітря насичували духмяні й п'яні пахощі квітня, дихалося легко і жадібно, і калатання церковного дзвона чулося так далеко, що саме шатро прозорого неба здавалось вищим і, без жодного сумніву, – бездонним та безмежним. Та й мовилося зараз не про мертве ж, а про живе, не про кончину, а про зародження нового життя. А два жіночі голоси – в два голоси – затужили, як над покійником.

Поважний Іван Бриль коротким порухом руки спинив гарячкуватого й юрткого Максима Колиберду. Бомба ще не вибухнула, гніт ще курився і дотлівав. Похмурим, гострим поглядом з-під стріхатих брів він усвідомився в обличчя юнака – його рідного і найстаршого сина. Син був точнісінько такий, як і він сам, – коли б докинути на плечі хлопцеві ще з тридцять років життя. Але був же колись і Іван Бриль таким, як його син тепер, – коли б скинути з плечей старого ці тридцять загорьованих біля верстатів у цехах «Арсеналу»! Як має чинити син? І – як вчинив би він сам, коли б був сьогодні такий, як син?

А з Данила парубок був хоч куди! Високий, ставний, тонкий в талії та широкий в плечах; ніс мав крутий, як у степовика, а погляд – нічого не скажеш – орлиний! Ще й чорний чуб з густої чуприни – над лівою бровою. Козак!

Тільки ж як він насмілювався всупереч батьковій волі? Через оте чорт батька зна що – таке миршаве та плюгаве? Та коли б не найближчого друга дочка, – плюнути б та й розтерти!

Іван Бриль ще раз ковзнув зневажливим поглядом по тендітному, хуявому дівчатку перед ним.

І справді, непоказною була Тося. Від Данила на голову нижча, і – яка голова! Голова в Тосі була як із сирітського дому: стрижена після «іспанки», на маківці – звідки б хороший дівчині мала коса виростати – ковтун, як у підлітка-хлопчака! А волосся? Волоссячко – як ті остюки: невідомо навіть, яке ж воно буде на масть – чорняве чи, може, білясте? Змалку ще хусточки не пов'язувало, гасало під сонцем, – от і має на голові якусь плоскість з конопель, кінський волос на волосінь до вудки. А статурою з себе яка? Утла, плічки – як у шпака: як дітей родитиме, чим робитиме? Теж мені – жона!

– Цитьте! – люто гарикнув Іван на жінок, і мами враз злякано примовкли.

– Поженились? – мовив він до молодії пари зловісно. – Т-так! Чоловіком і жінкою, виходить, будете? Сказати б, отець сімейства і мати-заступниця? Хіба не казали тобі, сопляку, що спершу парубок повинен своє місце посісти поміж людей, звестися на власні, а тоді вже заводити собі посімейство?

Данило підвів голову:

– Тепер же свобода, – кинув він батькові, – кожному дорога відкрита. І не треба, як за старого режиму...

Але старий Бриль гнівно урвав непоштиву синову мову:

– Отак, значить, тямиш свободу? А більше тобі від свободи нічого не треба? Мадама, значить, і сам – мадам! – Очі Іванові наливались кров'ю, кров багрянела йому лице, зачервонілася навіть потилиця. Старий Бриль потроху сатанів.

Данило відказав зухвало:

– Тепер же – революція. Щоб ви знали! Минулося вже, щоб...

– Ах ти ж субчик! – зойкнув Максим Колиберда і кинувся бігти до хлопця, не сходячи з місця. – Виходить, для того ми революцію робили, щоб ви, сучі діти...

– Постривай, Максиме! – спинив його Іван Бриль. – Бити будемо, але розмову іще не скінчено. Відповідай, брандахлисте: без батьківського, значить, благословення?

Данило дивився в землю і понуро відказав:

– Благословити й просимо.

– Просите? – заgrimів батько. – Аж тепер? З'їло сало, а тоді – дай каші! Після вінця та неси богів? Ви ж до нас звідки прийшли? Від попа?

– У попа ми не були... – знехотя озвався Данило. Та зразу звів голову і глянув гостро з-під брів, точнісінько, як батько допіру. – Які ж там попи, коли тепер революція?

Іван Бриль вже розтулив був рота, щоб grimнути на сина, та враз засікся й не grimнув.

Революція – то було для Івана слово священне. Хіба то не він ще з тисяча вісімсот дев'яносто сьомого року – від першої київської майівки в Голосіївському лісі – щороку виходив демонструвати свою пролетарську свідомість?

Батьківський гнів почав остигати. Не тільки тому, що революцію Іван Бриль поважав, а ще й тому, що попереду почув від сина полегшувальні слова: попові під епітрахиль голів не клали, отже – не вінчані ще, і справу, таким чином, ще можна якось поладнати.

І Іван пробубонів майже замирливо:

– То якого ж бісового батька патякаєш, дура? Поженились! Муж і жона! Хіба це таке просте діло?

– Діло просте, – твердо відказав Данило. – Як поміж хлопцем і дівчиною буває. Чоловіком і жінкою в собачих ярах стали...

Мами зойкнули і заголосили.

Та Данило докинув ще – для ясності, щоб сумнівів вже ні в кого не було:

– І постановили між собою: на все життя! А виженете з хати, самі житимемо, самі й проживемо...

Максим Колиберда вискnuв і таки зірвався з місця. Іван Бриль змахнуv руками і посунув за ним і собі. Бомба вибухнула. За парканом на вулиці почулися стривожені голоси: цікаві, що позирали крізь шпари, вжахнулись і почали гукати на гвалт. Меланя й Марта з вереском кинулись до чоловіків, – спинити, не допускати до дітовбивства. Чорні провалля віконечок у халупі Брилів теж ожили: світлі плями випорснули з чорної глибини, стали людськими обличчями, а тоді й невеличкими людьми і сипонули в палісадник простісінько через вікна – четверо малих Брилів та шестеро найменших Колиберденків, від тринадцяти до восьми років включно, різні на стать.

Меткий та швидкий Максим досяг злочинної пари першим. Він замірявся на дочку, і руки його вже звелись вгору, щоб ухопити її за стрижені патли. Та Данило не ловив гав. Він станув крок уперед, заступив Тосю, а батько її водночас дістав під коліна ногою і шурхнув головою в пухку клумбу з щойно висадженою розсадою левкоїв. Потім Данило підхопив Тосю за стан і скочив на горбок надвірного погребу.

– Стій, батьку! – гукнув він. – Схаменись! Коли що – забуду, що мене спородив: вдарю!

– Уб'ю! – верещав Максим, зводячись з клумби і роздивляючись, де б ухопити якогось кілка чи бодай ковіньку.

Іван спинився перед погребом. З червоного він став білий, очі йому застилав лютий туман. Зараз він це щеня вб'є, не подивиться, що – син!

У хвіртку, закладену на засув, тарабанив хтось з вулиці. Кілька голосів гукали: – Йване, Максиме, рукам волі не давай!

– Злазь! – гукнув Іван. – Я тобі, обормоту, зараз дам!

– Ех, ви!.. – проказав Данило згори вниз, дихаючи коротко й часто. Він хотів додати ще щось, та не знаходив потрібного слова, яке б і дошкульне було, але годилося б мовити рідному батькові. Меншовики ви! – нарешті знайшов він.

– Ой! – зайшовся Максим Колиберда. – Ах ти ж...

Більше він нічого не міг сказати і почав зиркати по землі за каменюкою чи бодай грудкою.

Образа вдарила й Івана. Меншовики, більшовики! Цього розколу сил пролетарської революції він не визнавав, бо п'ятнадцять років бігав потай по таємних робітничих гуртках, і відколи вони пішли в Києві – ще від Мельникова з Дорогожицької та Кецховелі з Боричевого току

– завжди іменувалися нероздільно соціал-демократичними. Але раз тепер повелось, що декотрі соціал-демократи похилились на буржуйський бік – годиться на конституційну монархію замість робітничої республіки – і прозвали їх «меншовиками», то Іван був проти меншовиків, і дражнити його так – було кривдно.

Та тяжка образа знову дещо стверезила розсудливого батька.

Чорт батька зна що, може, й справді, вони з Максимом погарячували? Може, в батьківському гніві, дійсно, скотились до... меншовицької тактики?

В цей час Максим Колиберда натрапив-таки каменюку і пошпурив на Данила. Камінь виписав круту траєкторію в чистому небі і влучив Данилові в брову.

Тося скрикнула, мами зарепетували, а Данило вхопився рукою за чоло. Пальці йому враз заюшила кров.

Кров і вирішила все.

Іван Бриль відчув, що тепер вже готовий на смертовбивство. Він крутнувся на місці і – аж ніяк неждано від його дебелиї комплекції – миттю схопив друга свого, Максима Колиберду, за плечі.

– Яке ти право маєш сина мого убивати?

Іван підніс вгору на двох руках щупле Максимове тіло і розмахнувся, щоб гепнути ним об землю з усієї сили.

Та хвіртка в цю хвилину зірвалась з петель, і в подвір'я вскочив парубок у червоній сорочці, чоботях «бутилками», з гармонією за плечима.

– Наших б'ють! – лементував парубок. – Гей, Нарцисе! Сюди!

Данило теж стрибнув вниз з своєї вишки:

– Батьку! – гукав він. – Схаменись, батьку!

– Боженьку! Мати-заступнице! – голосили Меланя з Мартою.

Діти – Брилеві, колибердівські, числом десять, – зняли писк, хто тікав, хто хлипав, хто хапав мамів за спідниці і ховав голови під фартухи.

З вулиці в розчахнуту хвіртку ринув натовп. Сусіди хапали старого Бриля за руки й за плечі:

– Йване! – гули сусіди. – Та Бог з тобою!

Старий Максим вже сидів на землі, кружляв очима та тер горлянку руками: з переполоху він не міг добути голосу з грудей, і йому здалось, що Іван давив його за горло і – задавив. Марта з Тосею схилились над ним і обтрушували глину з празникового піджака. Меланя тупцювала довкола Данила, обтираючи йому кров з лиця, але просила та благала Івана:

– Іваночку, голубчику! Бог з тобою! Це ж таки син, кров наша, зніми камінь із серця...

Саме в цей час з вулиці з'явилась ще одна постать. І по всьому видно було, що постать ця не з абияких, а популярність її, або, поправніше, лиха слава – дуже значна. Гучний гомін враз ушух, дівчата сполохано сипонули врозтіч, а поміж натовпу покотився тривожний шелест:

– Нарцис!.. Нарцис!..

2

Постать, названа «Нарцисом», і справді була примітна з себе: височенна на зріст, як кажуть, плечі – «косая сажень». Голову велетневі покривав чорний капелюх з широкими крисами, з плечей в нього спадала звоями пелерина-безрукавка, наче кирея, а з-під неї визирала біла сорочка, вишита хрестиком на всю широчінь грудей, сині шаровари і жовті чоботи на підківках. В руці – цілий сніпок різнокаліберних пензлів та щіточок для малярських робіт. «Нарцисом» цього гевала тільки прозивали по-вуличному, а по паспорту значився він точно «Наркис Уведенський».

Несподівана поява Наркиса Уведенського приголомшила і Йвана Бриля.

– Свят, свят, свят! – пробубонів Іван, люто позираючи на прихोдька. – Попівське кодро чорт приніс! Архарівську мат-анархію...

Максим таки прокашляв: голос йому з другого переляку повернувся.

Тим часом парубок у червоній сорочці, чоботях «бутилками» і з гармонією за плечима підскочив до Данила з Тосею, став в оборонну позицію, затуляючи їх від розгніваних батьків, і заукав:

– Дядьку Йване! Дядьку Максиме! Вибачаюсь: шановний Іване Антоновичу і шановний Максиме Радивоновичу! Життям наложу, а дружка в обиду не дам! От з місця не зійти, нехай земля під мною западеться у вироботаний горизонт, щоб я не був шахтар Харитон Киенко! Майте совість: революція ж відкриває шлях у майбутнє! Ми ж таки пролетаріат! Нехай собі женяться!..

Наркис теж загримів громоподібним басом:

– Чому гвалт, а бійки не бачу? Чом мовчите, нищіі духом? Кричи! Галасуй! Бий! Я відповідаю! Амінь, і бога нет! Хай живе «свобода личности»!

П'яно гикнувши, він заспівав:

Задуши свого хазяина,
а потым иди на виселицу —
так сказав Равашоль...

Наркис Уведенський був попович з хутора Совки – недовчений семінарист, вигнаний з семінарії за участь у експропріації поштової контори на Деміївці в дев'ятсот дванадцятому році. Після виходу з в'язниці він покався і пішов служкою в лавру, де й проявився в нього видатний малярський талант: Наркис став «богомазом» і писав «нерукотворні» ікони на продаж прочанам. Лавра сплачувала йому за дошку сімдесят п'ять копійок, а з богомольців правила по три п'ятдесят. Художникові це було кривдно. Він почав малювати і вдома та продавати по п'ять за пару. Коли це стало відомо настоятелю лаври, то він прокляв його і об'явив прочанам, що Наркисові ікони – рукотворні. Тоді ображений Наркис привселюдно, після заутрені проти Великодня, оголосив між людей, що й «нерукотворні» малює теж він. За це його монахи люто побили і запроторили в печеру до святих мощей. Але Наркис вигріб у глині пролазку, з печери втік і в підлаврському шинку пані Капітолїні присягнув поставити лаврську дзвіницю раком. Тим-то, тільки сталася Лютнева революція, Наркис з'явився в лаврі і кинув у льох під дзвіницею дві гранати Новицького. Гранати, дарма що крупнокаліберні, ніякої шкоди грубезним лаврським мурам не заподіяли, а Наркиса схопила міліція і приставила в Старокиївський участок. Тут Наркис заявив, що лавру хотів висадити в повітря з ідейних міркувань, бо він – анархіст-індивідуаліст і атеїст-анти-марксист, і тому з участку був звільнений. Після того він виступав на мітингах, як жертва беззаконної власті царя на землі і Бога в небі, з категоричною вимогою, щоб негайно в цілому світі восторжествувала «анархія – мат-порядку». У вільні години він ходив по дворах «за презреним металлом на пропитание», наймаючись фарбувати що є по господарству: кому – паркан, кому – двері та причілки, кому – віконниці чи скриню до посагу. Відмовити йому боялися всі від Печерська і до Подолу: фізичної сили та зухвальства Наркис був неперевершених. П'яним він напивався ще вдосвіта.

Побачивши за плечима в Харитона Киенка гармонію, Наркис зразу зрадів:

– Ану, шахтарю, блудний сучий син революції, розтягай міхи, давай «Анархію – мат-безпорядку»!

Харитон зам'явся, та Наркис не чекав, зірвав гармошку з Харитонового плеча і загорлав на всі заставки:

Под голос набата, под гром канонады,

Под черное знамя – на зов Равашоля...

Іван Антонович Бриль отетерів. Пісня про чорний прапор анархії покотилась над робітничим Печерськом, що ще на заклик київського «Союзу боротьби» двадцять років тому підняв червоний прапор пролетарської інтернаціональної солідарності і так і проніс його високо аж до сьогодні – на маївках, над демонстраціями, в години всіх страйків і крізь барикадні бої! Ніколи в боротьбі за волю народу над пролетарським Печерськом не теліпалася ця чорна ганчірка зради і провокації. І раптом – гімн анархії линує з його ж таки, Бриля Івана, подвір'я!

Цього стерпіти Іван Антонович, п'ятнадцять років член соціал-демократичних потаємних гуртків, не міг.

Ярий, ступив він крок до нахабного богомаза-анархіста.

Та зразу й спинився.

Наркис стояв, горлав і зухвало посміхався. Він же навіть у цирку на сеансах на приз ставав боротися проти Святогора, Фосса і самого Івана Піддубного – і приз брав! Проти Наркиса Брилеві не встояти, дарма що в свої п'ятдесят був теж кремезний, як дуб.

Але кров закипіла в серці старого Бриля. Не за чорний, а за червоний прапор роками лічилися в чорних списках тисячі київських пролетарів – аж поки місяць тому погромили хлопці охранку на Житомирській, 34, і спалили ті паскудні папери на Сінному базарі! Червоний, а не чорний прапор дев'ятсот п'ятого року забагрянився кров'ю Жаданівського і ще ста п'ятьох та осінив першу Радуну робітничих депутатів міста Києва, палахкотівши аж п'ять днів державним штандартом Шулявської пролетарської республіки!

Іван Бриль таки ступив ще крок, майже впритул до Наркиса, і що мав сили затопив простісінько в нахабну пику.

Це був влучний удар. Хоч і який був лютий та розпалений Бриль, а цей удар він розрахував наперед точно: коли бити знизу вгору, кістка лусне, і не оберешся клопоту за каліцтво, а вдарити збоку – тільки дантистові заробіток: вправити звихнуту щелепу. Іван Антонович замолodu захоплювався модними в ті часи поміж молоддю джіу-джитсу та боксом. Проти такого удару встояти ніхто не міг.

Та велетень Наркис тільки ляснув зубами і встояв на ногах. Щоб звалити його, треба бити буфером паровоза.

Але спів урвався, гармошка полетіла геть, і Наркис заревів:

– Ах ти ж... гегемонт! Та я тебе зараз...

В цю мить на руці в Наркиса повис Данило. Фаркнувши, як пес на муху, Наркис тільки повів рукою, – і вдруге за перший день свого одруження вмившися кров'ю, Данило покотився долі, геть під куші.

– Гвалт! – репетували жінки. – Смертовбивство! Рятуйте!

– Максиме! – гукнув старий Бриль. – Разом!

Але замість щуплого Колиберди на підмогу підскачів Харитон Києнко. Це ж таки він накликав сюди скаженого Нарциса і тепер мусив давати лад, хоч би й головою наклавши:

– Ах ти ж босяцоро! Так ти наших бити! Ну, нехай я не буду Харитон...

Він не докінчив і впав, як підрубаний.

– Батьку! – гукав Данило, зводячися й втираючи кров. – Беріться з Харитоном ззаду, а я – спереду!

Вони кинулись втрюх, та раптом їх стало четверо: з вулиці якраз з'явився якийсь дядько в брилі, з селянськими саквами через плече. Він зайшов повагом, непохвально похитав головою на бійку, тоді поклав сакви на землю, поплював на руки і кинувся спереду водночас з Данилом.

Приступ вчотирьох, нарешті, був щасливий. Особливо тому, що до чотирьох приєднався п'ятий: старий Колиберда. Ростом Максим сягав анархістові тільки до пояса і зразу ж хитро

з цього скористався. Він ухопив Наркиса руками під коліна – і козарлюга нарешті повалився долі.

Отут йому й був край. Писком його тицьнули в грядку, руки йому завернули за спину і миттю спутали Даниловим очкурором, а ноги спеленали дядьковим широким поясом.

Тоді – під загальне схвалення – Максим власноручно спустив анархістові штани, а Іван взяв у руку різку з березового віника.

Притому старий Бриль оголосив і умови екзекуції:

– Пороти будемо, аж поки заприсягнеш, шаромизнику, що більше своєї паскудної пісні на Печерську не співатимеш... Лічи, Оксентію, скільки витримає, – ти у нас арифметик, за земелькою вболіваючи. А ти, Максиме, наготуй і собі замашної: змieniш мене, як впарюся, або як різка на лико посічеться...

Дядько, названий Оксентієм, відразу ж взявся відраховувати – раз, два, три... Дядько Оксентій не був у дворі чужий. Був він братом Мелані Брилевої, уродженої Нечипорук, з села Бородянки, п'ятдесят верст за Києвом. А приїхав до міста дядько Оксентій в неділю рано на базар: придбати пуд гречки на посів та розпитатися поміж людей про новини. Рахував він, загинаючи пальці на руці, і між ударами витирив піт з чола.

Сусідські діди стояли довкола кружка, похилившись на ціпки, схвально притакуючи та непохвально хитаючи сивими головами.

Змiнив Колиберда Бриля тільки раз – після двадцять п'ятої. Тут Наркис не витримав і запросився. На сороковій він пообіцяв не співати «мать-анархію» на Печерську, на сорок п'ятій – обходити Рибальську Черепановою горою з заходу і Царським садом – зі сходу.

Жінки стояли попід хатою, тулили дитячі личка собі в фартухи, самі теж соромливо відвертались, втирали жалісливі сльози і хлипали стиха, бо на тих, хто хлипав голосно, Іван Бриль грізно гримав – за малодушне співчуття люмпенові-архаровцеві, дезорганізаторові пролетарської єдності.

Коли по п'ятдесятій різці демаркаційні кордони, отже, було визначено точно, – екзекуцію припинено, руки й ноги Наркисові розв'язано, Максим Радивонович натяг покараному на голову його крислатий капелюх та нап'яв на плечі чорну кирею, Іван Антонович дав йому ще раз у потилицю – і велетень-анархіст вилетів за хвіртку котком, кленучи й нахваляючися. Кляв він і Бога, і чорта, і буржуазію, і пролетаріат, – а нахвалявся ще порухуватися-таки з... гегемонтом!

3

Інцидент, таким чином, ліквідовано, і всі мужчини – Іван Бриль, Максим Колиберда, Оксентій Нечипорук та сусідські діди – посідали на призьбі перекурити, а жінки побігли в хату – винести їм води, квасу, розсолу, будь-якого питва.

Головна подія, яка й спричинила всі дальші ексцеси, – неждане і недозволене поєднання Данила з Тосею, – не те щоб була забута, але ж відступила трохи на якийсь час: якось не випало було повертатися зразу до поважної справи після пережитих щойно дріб'язкових хвилювань.

Іван Бриль вже застидався свого карального пориву, було йому ніяково дивитись у вічі іншим і особливо одвертався він від лівої сторони свого обійстячка, де начебто нікого не було, – тільки хилився поточений шашелем паркан за хащами бузку. Одначе раз у раз нишком, з-під руки, Іван позирав саме туди, правда – дещо вгору, вище паркана, немов у небо. Там, з тієї сторони, за трьома чи чотирма подвір'ячками з присадкуватими старосвітськими хатинами, височів новий модерний кам'яний будинок у мавританському стилі, і з балкона четвертого поверху цього будинку ціле подвір'я Брилів, отже, і все, що в ньому відбувалося, видно було як на долоні. Іван і різку, власне, покинув саме тоді, як побачив, що на балконі з'явився

присадкуватий чоловічок у жовтому чесучевому піджаку. Вздівши вниз, на подвір'ї у Брилів, жорстоку езекуцію, цей присадкуватий чоловічок у жовтому чесучевому піджаку вхопився за голову обома руками і в розпачі звів очі догори.

Жив у квартирі на четвертому поверсі мавританського будинку лікар Гervазій Оникійович Драгомирецький з трьома дітьми – Ростиславом, Олександром і Мариною. Знайомі між собою – ні запросто, ані з приводу будь-яких справ – Бриль і Драгомирецький не були: один же був простий робітник, другий – діяч поважної інтелігентної професії, а хворіти і тим паче вдаватися по лікарську допомогу Брилі по бідності не мали звичаю. Просто був доктор Драгомирецький – там, угорі, на всевидючій високості свого балкона, – неначе другою совістю старого Бриля, і, як суду власної совісті, боявся Іван Антонович присуду цього незнаного чоловічка з невідомого мавританського балкона.

– Ну то як? – запитав нарешті, ще не віддихавши, Іван Бриль, коли очі його, ховаючись від треклятого балкона, натрапили на обличчя дядька Оксентія. Сказати щось було конче потрібно, щоб якимсь способом неначе звести на буденщину екстраординарний прикрий казус. – Що ж там подекують на базарі? Які там новини?

Оксентій Нечипорук тяжко зітхнув. Нічого втішного на базарі він так і не почув, дарма що де ж ті новини й чути, як не на базарі? Одні казали, що небезпреміно наріжуть землі, інші заперечували, що ні – ніяк не наріжуть, бо де ж таке видано, щоб тимчасові міністри нарізали назовсім землі, раз самі вони – тимчасові, а головне – і самі поміщики та капіталісти? І це було, мабуть, таки й справді так, – журно додавав Оксентій, – ба ж, і справді, Родзянкового, тобто міністерського председателя, небожа маєток якраз і межував з чиншовим клином Оксентія Нечипорука: отут маєток графа Шембека у Бородянці, а отут – Родзянкові Бабинці.

– Може ж хоч ти, Йване, скажеш мені до пуття? – журно допитувався Оксентій, – Чоловік ти – робочий, сказати б – пролетаріат, та й в місті воно кожному видніше. Скажи ти мені, руку на серце поклавши: наріжуть чи не наріжуть мужикові землі? Нам, по селянському нашому стану, це ж перве діло – земельний вопрос! Та й по сімейних обставинах, сам знаєш, сутужно виходить: власних дві десятини, а синів – теж двоє. Що маю робити? А тут ще й характером вийшли вони, ну зовсім як ніч і день – різні...

Дядько Оксентій синів мав, справді, двох: Софрона, старшого, і Дем'яна – молодшого. Софрон і зараз сидів на батьківському хазяйстві – двох власних і двох чиншових від графа Шембека десятинах – і вихитрювався навіть на трипілку. Був він господар дбайливий, а вдачі тихої та поміркованої: перед Богом у небі і властю на землі. Від революції, звичайно, і він почав накидати оком на поміщицькі розлогі ґрунти, однаке мислив, що від поміщиків землю слід брати за викуп, – по справедливості, по-божеському і, головне, по казенній бамазі... Молодший же, Дем'ян, воював зараз на позиціях, зроду був крові гарячої і особливо розпалився, як дістав двох Єгоріїв за відвагу, дві рани і одну контузію. Він написав тепер батькові з фронту листа, в якому повідомляв, що живий, здоровий, чого і всім бажає, що прийде ще правда у світ, а землю від поміщиків треба брати відразу і неодмінно – задурно. Так, мовляв, пишуть і в газеті «Окопная правда». І запитував у останніх рядках листа – якої з приводу цього думки «вольні» у тилу і, взагалі, що чути про те, щоб з цією анахтемською війною швидше кінчати?

– Бач, який вопрос! – зі скрухою бідкався дядько Оксентій. – І батько один, і мати була одна, а в двох синів – два різні характери. Такий клопіт, щоб ти знав, шуряк!

Згадка про синів, про клопіт із ними – хочеш чи не хочеш, а таки наворотала Івана до клопоту з власним норовистим сином.

Правда, від серця Іванові відлягло: лютя свою він вже перевів на Наркиса, та й раз діло зроблене, хіба тепер повернеш назад? Молодиці дівкою вдруге не стати! Кажи тепер своє слово... в свинячий голос! А тут ще ця миршава Тоська манячила перед очима – то квасу подасть, то розсолу принесе з-під колибердівських квашених помідорів: Марта Колибердиха здорово квасила помідори на дубовому листку, неодмінно – з дуба-не-линя, а не дубиці. Під

колибердівські квашені помідори чарка якось особливо точно йшла – про те відали на всій Рибальській. Цікаво – чи ж смакуватиме під ті помідори й весільна велика чара?

А Данило – що ж? На перевірку козак з нього виявився хоч куди: самовіддано ринув родителя рятувати! В батька все ж таки вдався, сучий син! Ладнати, звісно, треба справу, і то – негайно! Якраз і нагода є. Не нагода – а мус, бо ж піде тепер поголошка поміж людей...

І старий Бриль, вихиливши ще один кухоль помідорового розсолу, піднесеного миршавою Тоською, витер вуса і поважно заговорив до печерських дідів, що стояли кружка, похилившись на ціпки, і хитали сивими головами, обмізковуючи події.

– Старики! І ви, люди добрі! Слухайте-но сюди! Не про цього клятого богомаза та його задрипану мати-анархію буде мова: хай йому грець – відшмагали по заслугі, нехай другий раз не лізе до чесних людей! А скажу я вам про наше, Брилів та Колибердів, сімейне діло. Скажу про мого паскуду Данька та його навіжену, чи пак – наречену Тоську... Сиди, Максиме, тихо, я за нас двох скажу! – grimнув він на старого Колиберду, що враз засопів і хутко засовався на своєму місці. – Чулисте вже, бо слухом земля повниться, який трапився гріх? Своєвільно вчинили ці паскудники по своєму дурному розсудку!

Діди схвально закивали і непохвально захитали головами.

Та перед старшими Іван мусив говорити стоячи – були ці діди старими, відпрацьованими вже арсенальськими робітниками або батьками робітників з підкиївських злиденних заробітчанських сіл, – і Бриль звівся. Звівся й Максим: хоча він і не промовляв, однак мова мовилася від них обох.

І старий Бриль закінчив так:

– Тож і просимо у вас, старики, сказати б – благословення на наше батьківське рішення. Раз поєднав парубок дівчину – під вінець! І кінці у воду! Хай обкрутяться по-чесному! І весілля щоб не пізніше як сьогодні було! Щоб ні дня, ні години не було неслави на Брилів та Колибердів! Гей, стара! Пирогів печи! І самогонка щоб була, бо денатурату Брилі й Колиберди не вживають: він тепер труений... Гроші? Грошей в людей позич. А нема в людей, неси якесь шмаття на Басарабку! Продавай хоч волок, хоч ятері, човна, пся крев! – продай, а самогонки щоб було дві відрі, на менше нема моєї і Максимової згоди. Сусідів з усієї вулиці клич! Щоб було весілля по-нашому, по-людському! З Інженерного клич Антоненків, із Звіринця – Богданчуків, Іванова Андрія – з квартири Дюбина. По Василя Боженка на Київ-Другий біжи!

– Василь Назарович у партію більшовиків вписався, – подав хтось. – Хіба йому тепер самогонкою заливатись?

– А Андрій Іванов і взагалі член більшовицького комітету, печерський партійний голова. Чи ж гаразд буде, Іване?

– То й що? – вже розійшовся старий Бриль. – Більшовики до чарки, як усі люди, охочі. По полуднику й справлятимемо весілля. Гей, стара! Діти де? Хай усі йдуть сюди – і Бриленки, і Колиберденки! Благословляти молодих будемо! Богів неси!.. Тьху! – Іван раптом остовпів сам перед собою. – Максиме! А як же з благословенням буде? Га? Може, після революції з іконами не годиться?

Максим Колиберда, нарешті, дістав змогу прохопитися словом і собі:

– Ех! – одчайдушно гукнув він і навіть сорочку розпанахав на своїх курячих грудях. – Вже ж обкрутилися і без патлатих! Хай на Печерську буде, за програмою російської соціал-демократії, перше робоче весілля по громадянці, на страх кадету Мілюкову! Ура!

– Ура! – залементував Харитон Києнко. – Наша взяла!

Він розтяг міхи тальянки і взяв тенором:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног...

Але лагідну Меланю чоловікове вирішення вразило, як грім з ясного неба. Досі вона все метушилась – Данилові змила кров з лица, Тосю приголубила, дітей нашльопала, Іванові застебнула сорочку, – а тут у неї руки опустилися і підломилися ноги.

– Ой Боженьку мій! – заголосила вона. – Зроду-віку по-християнському в церкві вінчалися і благословлятися під ікони ставали! Тю на тебе, старий, що це ти верзеш?

– Цить! – гарикнув Іван. – Народного слова хіба не знаєш? Не той шлюб, що попи звінчають, а той, що люди благословляють...

Данило з Тосею стояли серед натовпу – люди чи то поздоровляли їх, чи то вичитували їм. Данило ніяковів, утираючись рукавом, а Тося ховалася за спину подруг, що вже набігли невідомо звідки. Тепер вже точно можна було розпізнати, що Тося ні з чорнявих, але й не з білявих, а таки з рудих: червоніла вона так густо, аж до пліч, як червоніють тільки рудоволосі. Хтось вже з'єднав і руки Данилові з Тосиною, а Харитон крутився біля них дзигною і джеркотів Данилові в вухо:

– Я ж тобі казав, я ж тобі казав: тільки так і треба! По-нашому, по-шахтарському: раз, два і пішов на-гора! От побувку відбуду, заберу тебе на Донеччину до уголька! На нашій «Марії-біс» з обушком десять тисяч копійок на місяць виробиш! Щоб мені Харитоном Києнком не бути!

Молодий шахтар Харитон Києнко, киянин родом з-понад Собачої тропи, після аварії на шахті дістав контузію і відбував місяць «вольної поправки» вдома.

Одначе запитання старого Бриля лишалося досі без відповіді. Чим же, справді, благословляти на шлюб, на працю в поті чола та народження в муках дітей – коли без ікон і без попа?

– Хлібом благословимо! – вирішив Іван. – Хлібом і сіллю, як у далеку дорогу. Неси, стара, буханець на рушнику та пучкою солі зверху присип!

Меланя залилась сльозами. Марта біля неї грізно ворушила чорними вужами брів, руки її самі собою впиралися в боки...

– А то ще червоним прапором можна! – раптом подав ідею Харитон. – У нас, на «Марії-біс», одне народилося якраз, коли свято всеросійської свободи справляли. Так всією шахтою вирішили: охрестити червоним прапором, як символом революції, і – пролетарі всіх країн, єднайтеся! Червоним прапором пищика накрили, а скупали пивом заводу Бродського «Ласточка» – щоб росло та бродило, доки живе! Га, товаришочки? Червоним прапором? Вношу пропозицію!

Іван Бриль поглянув на Харитона скося: молоде ще про червоний прапор, символ революції, закидати! Не полюбляв Іван, коли молодші подавали голос попереду старших. Дати б йому зараз шльопака, щоб знало, поросся, в чийй калюжі бабратися!

– А ти помовч! Попереду батька не лізь у пекло! Мови моєї я ще не доказав. Моя це і єсть пропозиція про червоний прапор, – от нехай Максим скаже: кумекали ми з ним про це ще в потаємному гуртку.

Максим закивав, підтакуючи. Мови про червоний прапор, як знаряддя для благословення, між ним та Іваном ніколи не було, як і взагалі про будь-які інші форми батьківського благословення, але ж занозистого шахтарчука Максим теж недолюбляв. До того ж якраз траплялася нагода задемонструвати свій авторитет перед усіма, бо вдома, в хаті Колибердів, найвищим авторитетом була грізна Марта, а між друзями беззаперечним авторитетом завжди був тільки Іван Бриль.

– Отож-то! – підсумував Іван. – Хлібом з сіллю і прапором революції. Зараз-таки й підемо до Іванова Андрія Васильовича – хай позичить нам свій комітетський на часинку.

Після того Іван поважно звернувся до всіх, що були в дворі:

– Просю ж покорно! – Він уклонився низько. – Присоглашаю до нас на весілля... Кланяйся, стара! І ти, Максиме, кланяйся, і ти, Марто Степанівно, просіть та кланяйтесь людям, щоб не погребували нашим сімейним торжеством...

В цю хвилину на очі Іванові знову потрапив клятий мавританський балкон на четвертому поверсі за трьома сусідськими подвір'ями.

На балконі, у високості, все ще бовваніла постать у жовтому чесучевому піджаку. Доктор Драгомирецький приладнував на носі пенсне, короткозоро мружачись до Брилевого палісадника. І Іванові відразу зашпори зайшли, як у мороз. Чи нема знову якоїсь ганьби у його дворі перед всевидющим оком на мавританському балконі?

4

А доктор Драгомирецький – там, у високості, на своєму балконі, – досі не міг очуняти після недавнього споглядання лютої езекуції. Темнота, неподобство, варварство! Був би в квартирі телефон, доктор негайно подзвонив би в участок! Дикунська розправа сколихнула в його лагідній душі всі сили благородного обурення і священного гніву. Боже мій, який жах! Посеред двору і серед білого дня! Бити різкою по голому тілу! Який некультурний і в нутрі своєму – жорстокий сучасний простолуд! І яка розбещена оця міська майстровщина! Бідолашні сирітки-діти ростуть серед такого дикунського середовища! А тут ще ця революція – революції доктор Драгомирецький не похваляв! – ця революція підняла з самих глибин всі низькі інстинкти, всі аморальні нахили! Все полетіло шкереберть, все, що було таке звичне раніше, ще за старого режиму. Хоча старого, царського, режиму доктор Драгомирецький теж не похваляв... Що ж буде тепер з сердешними дітьми? Ну, Ростик, Ростислав, – бодай встиг закінчити реальне училище. Але ж замість іти в політехнікум і стати інженером шляхів він мусив зробитись авіатором і літати, Господи, Боже мій, – літати! – під виття снарядів і вибухи бомб! Але ж Олексаша, Олександр, – він же навіть не закінчив гімназії! З сьомого класу, в нападі надмірного патріотизму, пішов у школу прапорщиків і два роки потому наражався на небезпеку на тих вошивих позиціях. І все через ту ідіотську війну! Війну доктор Драгомирецький заперечував у принципі: він був пацифіст, і батько його теж був пацифіст. Добре, що пощастило тепер, після поранення і Георгія, влаштувати Олексашу тут, у Києві, одним з ад'ютантів при командуючому військовою округою. Але що чекає на бідолашну Маринку, Марину? Дівчині ж тільки дев'ятнадцятий рік! Звичайно, вона таки вволила батькову волю і записалась на медичні курси, щоб підхопити, так би мовити, з рук старого батька прапор фамільної, мовляв, професії. Але ж – всі ті земляцтва, організації, гуртки! Маринка бігає по сходках, мітингах, зборищах і ще, чого доброго, в нападі революційного ентузіазму впишеться в яку-небудь партію! Господи, Боже мій, тільки не в партію! Партії, які б вони не були, доктор Драгомирецький категорично засуджував. Доктор Драгомирецький розхвилювався до краю, але дзигарі в ідальні вдарили – за чверть восьма, – доктор ухопив свій кашкет з двома дашками, спереду і позаду, – «здрастуй і прощай» – і ринув прожогом через квартиру, до парадного і вниз. О восьмій починається в Олександрівській лікарні обхід, а на обхід Гервасій Оникійович Драгомирецький ще не запізнився ні разу за своє життя, навіть коли цар Микола зрікся престолу. Він же був лікар, він завжди повинен бути на посту – біля ліжка хворого, щоб полегшувати людям страждання, щоб стати в опір неблаганній смерті з косою...

Чоловічок у жовтому чесучевому піджаку з балкона зник, і Іванові відразу стало легше.

– Га, Максиме, чуєш, слухай мені сюди? – запитав він в свого побратима, кума вісімнадцять літ, а віднині і свата. – Може, того клятого доктора, – він кивнув на порожній мавританський балкон, – по-сусідському теж... запросити треба? Все ж таки – сусіди з дев'яносто сьомого року. Га, раз таке діло? Як міркуєш, Максиме?

– А чого ж! – зразу схвально відгукнувся Максим, пишаючися, що й цього разу вирішальне слово надається йому, отже, авторитет його безперечно зростає. – І запросимо! Нехай знає, інтелігент, нашу робочу цивілізацію! От зараз удвох підемо і запросимо. На дорозі перейдемо. Він саме в Олександрівську лікарню зараз поспіша...

Максим затупцював, готовий зразу бігти, і таки справді побіг, бо саме в цей час грізна Марта, вперши руки в боки, наближалась до нього – сувора, неначе на розправу.

Розправа і йшла. Хіба могла Марта дати згоду на те, щоб кров її, її рідна дочка, та пішла під безбожний вінець?

Та меткий Максим вже був за ворітьми.

– Іване! – гукав він аж з вулиці. – То я пішов присоглашати! А йди-но мерщій! Стільки діла: треба ж і прапора позичити, і людей обійти. Не барись: вже сонце високо!

Харитон Києнко з досадою шваркнув кашкетом об землю:

– Ат! Як до діла, то треба б по чарці і – на-гора! Як у нас на «Марії-біс», А то... починається антимонія!

Ой у полі та овес рясний

1

А втім, зразу й виявилось, що обрядити весілля не так просто.

Хоча найвідповідальніші етапи шлюбного обряду – сватання з колупанням печі та заручини з журливим дівч-вечором – і були вже втрачені безповоротно через нетерпеливість молодого покоління, однак всі інші ланки з довгої процедури одруження ще можливо було виконати. А додержати процедури потрібно було неодмінно – в ім'я дальшого щасливого життя молодого подружжя.

На цьому затялись, вірні традиціям дідів, Марта з Меланею при одностайній підтримці жіноцтва цілої вулиці.

Попів – раз вони ставали в непримиренний конфлікт з принципами батьків, здобутими за п'ятнадцять літ відвідування потаємних соціал-демократичних гуртків, – нехай тимчасом і не треба: Меланя з Мартою поміж собою вирішили спокутувати гріх тим, що, коли вродиться мале, потай охрестити його в церкві. Але без рушників, гільця, короваю і танців навколо діжі, як це одвіку в народі повелось, – одруження, за категоричним свідченням усього жіноцтва з Рибальської, не могло бути визнане дійсним.

Мужчини зробили були спробу опиратися і висунули пропозицію просто сідати до столу, тільки зліплені будуть вареники з сиром. Однак під несхитним натиском дружного жіноцтва примушені були здати позиції.

Тим-то Данило – молодий, але на правах нареченого – був, як і належить нареченому, відряджений наймати музики та обійти сусідських парубків із запрошенням «на першу чарку», а також і до лаврської проскурниці пані Капітолїні – за тим, що в чарки наливають.

Тосю – молоду, яка, проте, не виконала ще неодмінних обов'язків нареченої, – нагнали до хати збирати плече'ві рушники для сватів, білі хусточки для свекра та дружок, а для жениха – червону квітку до шапки. Виявилось, що пришиття червоної паперової квітки до шапки жениха руками самої нареченої конче потрібне, бо означає, що віддається дівчина не з примусу, а з власної волі й палкого кохання.

Після того належно навчені були й Іван з Максимом. Йти по поважних сусідах, кланятися і запрошувати на весілля вони, виявляється, повинні були неодмінно з ціпками в руках – дарма що обидва почувалися цілком на силах і костурів не потребували. Палиця в руках батька була, виявляється, не просто ковівкою, а – патерицею, посохом глави роду і символізувала необмежену владу батьків.

Тим часом дівчата, які були вже признані дружками, затягли «Ой у полі та овес рясний, а в садочку виноград красний» і зрубали під парканом у садочку Колибердів молоденьку чотирирічну вишеньку, всю в біло-рожевому шумовинні весняного цвіту. Таким чином, найбільш урочиста процедура виття весільного гільця була розпочата. З гучним співом «виноград, виноградочку, прошю тебе та на порадочку» красуня-вишенька була внесена в хату Брилів, де вирішено влаштувати весільну вечерю. З жалісним «просю тебе, та порадь мене, тільки просю, та не зрадь мене» вишеньку встановлено край столу, якраз навпроти покуття, де належало сідати молодим при весільному столі. Мами – Марта з Меланею – перші кинули на розкішне гілля, де за цвітом не було видно й молодого листячка, пригорщі хрещатого барвінку. Після того всі дівчата – одна перед одною – почали чіпляти на пагінці хто букетик фіалок, хто дзвоники еону, хто барвистої заполочі чи й паперову квітку. Притому дівчата вели розпочату пісню далі:

Як я піду та за нелюба,

То не цвіти, виноград, красно,
Не роди, виноград, рясно!
А як піду я за милого,
То цвіти, виноград, красно
И зароди, виноград, ягід рясно...

Полишивши дружкам гільце і молоду, – якій тепер належало ліпити вареники для бояр, Марта з Меланею поспішили в хату до Колибердів. Туди вже сходилися жінки з цілої вулиці. Кожна несла з собою свою «вступну частку»: хто крашанку, хто дрібний кавалок масла, а хто й жменю муки. Годилося б, певна річ, прийти з щедрішими подарунками, та проживали на Рибальській самі арсенальські робітники, не дуже ситі одвіку, а нині, коли доходив третій рік війни, зростала дорожнеча, а заробітки не більшали, – і зовсім голодні. Кожну сусідку Марта з Меланею зустрічали привітно – кланялись низько, а тоді тричі цілували й приказували:

– Добридень вам! Спасибі за ласку вашу. Просимо до нас на хліб, на сіль, на чарку горілки та що бог дасть. Просимо покорно, допоможіть нам ізобгати весільний коровай.

Таким чином, розпочато і найвідповідальнішу процедуру бгання весільного короваю.

На середину кімнати винесено великі ночви, в ночви зсипано всю муку, додано скільки треба води з невеличкою домішкою самогону-первака, покладено в півнорми сала і масла, і тоді жінки – по дві за раз з кожного кінця ночов – ставали місити, а інші в цей час кришили локшину чи виліплювали верчі для оздоблення короваю. Притому жіноцтво теж завело пісню:

У садочку та дві квіточки,
Ніхто ж не вгадає,
Ніхто не вгадає,
А хто у нас коровай бгає:
Чи з міста міщаночка,
Чи з села селяночка,
А чи з Києва та бурмистая —
В сьому дому та пречистая...

Робота спорилась. Не минуло й години, як тісто було вже готове. Проте, згідно з традицією, наймоторніші з молодиць вважали своїм обов'язком час від часу неначе підганяти немоторних і підспівували хитрої, жартівливої:

Піч наша регоче:
Короваю хоче,
А припічок заливається:
Короваю сподівається...

2

З Данилом на запросини, по музики та по самогонку викликався йти, звичайно, Харитон. Він вже проголосив себе старшим боярином, і на знак цього високого сану рукав його червоної сорочки був перев'язаний білою хусткою. Вони рушили по Рибальській до Кловської та Московської.

– Ех! – казав Харитон, збиваючи далеко на потилицю свого синього кашкета з величезними крисами та манюсінським дашком. – І жаль же мене бере, Даниле, такий жаль! Своїми словами розказати не можу!

– І з чого жаль? – неуважно поцікавився Данило.

Думками він був зараз далеко від Харитона – біля Тосі, і ще далі – в невизначених обрисах свого майбутнього, яке віднині починало перетворюватись на сучасне.

– Ну як же не жаль? І який це дідько напоумив тебе з парубків та в жонаті чоловіки передчасно пертися?

Данило почервонів. Він і сам ще стидався свого нового стану, особливо перед товаришем, з яким змалку босими ногами толочив куряву по цілому Печерську, і тому обізвався на Харитонові слова з неприхованим викликом:

– А що?

– Та збиралися ж ми з тобою, як мені місяць побувки закінчиться, разом їхати на Донеччину...

– Моє слово – закон! – одрубав Данило. – Сказав, що поїдемо, значить – поїдемо.

– А Тоську тут покинеш? – з надією захопився Харитон.

– Хіба поміж шахтарів одружених не буває? – огризнувся Данило. – Сам же казав: у нас, на Нахалівці, можна землянку викопати і – живи собі хоч і цілим сімейством.

– Ех! – махнув рукою Харитон і навіть розтяг міх своєї гармонії на акорді ля-мінор. – Не той коленкор! Коли ми з тобою – парубки, сюди подались, туди подались – шукаємо, де краще знайдемо. А жонатий робітник у нас, на Донеччині, знаєш, що таке? Жінкою та дітьми у нас, на Донеччині, франко-бельгійська компанія шахтаря до місця прив'язує: зразу йому куток у казармі або й халупку на виселку! І тоді вже годі: не бунтуй, не переч, бо в два щоти тебе з усіма каструлями та пелюшками – геть.

– Тепер же – революція, – насупився Данило, – не те що за старого режиму!

– У вас тут хіба революція? – презирливо скривився Харитон. – От у нас, на Донеччині, революція так революція! Слюсар Клим Ворошилов пролетарську Червону гвардію організовує, як у самому Петрограді! Зась – каже всяким меншовикам!

Меншовиків Харитон з Данилом справді вважали якимсь паскудством: слово «меншовик» в їх парубоцькому колі вживалося як дошкульна лайка. Але кинув цю образу в спірці батькові Данило зовсім не тому, що знав батькові політичні погляди як меншовицькі, і заперечував їх, сам додержуючись противних – більшовицьких. Ні. Батькові погляди Данило знав погано, та й у більшовицьких теж мало розбирався. В колі молодих Данилових і Харитонових товаришів взагалі не було особливої схильності до копірвання в політичних справах, і старий Бриль та старий Колиберда саме через те й викликали поміж молоді насмішки, бо здавна приохотилися до суперечок на політичні теми, а мастаками в нудних політичних спірках славилися якраз меншовики. Неприязнь до меншовиків походила в молодіжному гурті від того, що меншовики, – про те вони теж знали тільки із слів батьків, – були «легальні» і навіть в час війни мали представництво в урядовому «Военно-промисловому комітеті», в той час як ті ж таки більшовики завжди стріляли на барикадах, таємно переховувались, збирались конспіративно, а тоді йшли в тюрму, на каторгу і на Сибір – і звідти героїчно тікали. Більшовики, отже, були хлопці хоч куди, – справжні революціонери! А чи там казав Фрідріх Енгельс «будьте здорові», коли Карл Маркс чхав, то вже нехай розбираються меншовики.

Харитон говорив би ще, висловлюючи своє роздратування з приводу міжпартійної нерозберихи й вихваляючи шахтарську Донеччину, та Данило спинився перед хатинкою на розі і взявся за хвіртку:

– До Флегонта зайдемо запросити?

– Аякже! – гаряче відгукнувся Харитон. – Я думаю, його на другого боярина треба! Душевний же друг з малих літ!

Хатина, перед якою спинились Данило з Харитоном, була якась особливо нужденна. Середня її частина, там, де були двері, ще держалась сяк-так на рівні землі, але обома своїми краями хата неначе пішла в землю – от-от розпадеться надвое. Крита була хижа не залізом, як

усі, навіть найбідніші будиночки міської околиці, а гонтом – замшілим, зеленим, як моріжок. Видно, стояла вона тут з тих часів, коли Печерськ ще не був частиною міста, а приміською слобідкою. На облупленій залізній дощечці, де значився номер будинку по вулиці та наймення власника, над силу можна було розібрати: «Власність міщанина Петра Арсеновича Босняцького». Втім, напис цей давно вже не відповідав дійсності: Петро Арсенович Босняцький, колись дрібний поштовий урядовець, помер ще дев'ятсот десятого року, і проживала тепер тут його вдова з сином Флегонтом. Батько-поштар, закінчивши в свій час двокласне городське училище, все життя жив тільки однією мрією – вивести сина в люди, зробити його «повним інтелігентом» – і віддав Флегонта до гімназії. Перетрудившись на тому і діставши сухоти, урядовець відомства пошт і телеграфу передчасно помер – другого ж року, коли малий Флегонт перейшов із підготовчого класу в перший. Флегонтовій матері заповітна мрія коханого чоловіка, після його смерті, теж коштувала дороженько: освітній ценз для сина вона вигорювала безсонними ночами над шитвом, надсильними підробітками по людях – «за все». Щастя ще, що з сина вийшов не ферт і не гульвіса: з п'ятого класу гімназії він допомагав матері, ганяючи по репетиціях та переписуючи ноти для лаврського хору.

– Флегонте! – гукнув Харитон через паркан і, не дочекавшись відповіді, взяв на своїй трирядці акорд до-мажор. – Виходь! Це ми – шахтарі: я й Данило!

На порозі хатини з'явився юнак. Він не був такий вже високий, але мусив схилитись, щоб вийти в низенькі двері. Буйні чорні кучері від того поруху звисли йому на очі. Коли хлопець випростався і відкинув чуба назад, обличчя його засвітилося привітною посмішкою:

– Здорові, хлопці! Куди вибрались? Чи, може, щось трапилось? – додав він тривожно, помітивши, що обличчя товаришів якісь незвичайні.

– Таки трапилось, – почав Харитон, – бодай не казати...

– А що таке? – стурбувався Флегонт Босняцький.

– До пані Капітоліни по самогонку чимчикуємо! – випалив Харитон. – Данило оженився!

Він випалив це з удаваним жахом у голосі, але в очах його справді світився жах, аж ніяк не удаваний, щирий.

Флегонт вибухнув реготом:

– Завжди ти щось вигадаш! – Але раптом він побачив обличчя Данила. – Стій! Даниле, справді? З Тосею? Будеш женитись?

Данило не відказав і одвернувся.

– Тю! – заметушився Флегонт, теж дещо зніяковівши. – Я зараз! Зачекайте хвилинку!

За хвилину Флегонт вже знову вибіг з хати у сірій гімназичній тужурці й форменому синьому кашкеті з срібним гербом п'ятої печерської гімназії.

– Хлопці! – заклопотано заговорив Флегонт, поспіхом підперезуючись форменим лакованим поясом з мідною бляхою. – А як же буде з співами? Сьогодні ж неділя: на п'яту, як завжди, призначено пробу. Марина Гервазіївна гніватись буде, коли ми не прийдемо втрех!

Флегонт з Данилом, та й тимчасово, по старій пам'яті, й Харитон, брали участь у хорі печерської «Просвіти». Данило співав басом, Флегонт – баритоном, Харитон – у партії других тенорів. Робітничий хор печерської «Просвіти» славився на весь Київ, виступав у «домах трезвости» і навіть давав концерти в Троїцькому Народному домі. Зараз хор готував особливо відповідальний в зв'язку з ідеєю самовизначення націй репертуар: лисенківську кантату «Слава Україні». Керувала хоровою секцією «Просвіти» курсистка Марина Драгомирецька, печерського доктора Драгомирецького дочка. Поширювати народне мистецтво, блиск його перлів розкрити цілому світу – з одного боку, та підняти високо вгору найнижчі народні низи, самотні народні таланти, – з другого, – ось що вело курсистку Драгомирецьку в її високому громадському пориванні, хоч і була вона медичкою. Невихід на співанку трьох голосів вона, безсумнівно, сприйняла б як тяжку особисту образу.

– От тобі й раз! Справді, співи сьогодні... – розгубився Данило. – Що ж його робити?

В нього навіть майнула думка, чи не відкласти весілля до іншого разу: образити заповзятую й самовіддану в громадській діяльності панночку Марину Гервазіївну та ще потім раків пекти перед нею – Данило ніяк не хотів.

– Ну, – пхикнув Харитон, не такий педантичний у виконанні обов'язків і не такий делікатний в ставленні до осіб іншої статі, – не щонеділі ж люди женяться: мусить вона зрозуміти – сама, може, колись заміж піде!

Флегонт злегка почервонів. Припущення, що Марина Драгомирецька може за когось вийти заміж, було йому прикре.

– А ми зараз забіжимо до неї, і ти, Даниле, скажеш їй: так і так – співати сьогодні не можу, беру шлюб.

Тепер почервонів Данило.

Прийти до інтелігентної дівчини і так просто сказати їй, що, мовляв, женюсь і таке інше, – Данило згорів би з сорому.

– Нехай краще Флегонт, – запропонував він, – зайде і скаже за всіх.

Посперечавшись трохи та зійшовшись на тому, що попередити Марину зайдуть всі втрьох і до слова, «для годиться» – все одно ж не прийде – запросять і її, друзі подалися мерщій виконувати свою головну місію: «мантачити» набір, бо грошей не було, відро самогонки в лаврської проскурниці пані Капітолїні. Лаврська проскурниця пані Капітолїна, що з тіста пекла проскурки до причастя тілом Господнім, а з розчину до тіла Господня гнала на весь Печерськ самогон, була підприємець крутенький, і випросити в неї самогонки в борг, та ще ціле відро, було ділом не простим.

Домовившись заставити Харитонову гармонь, – бо ж на весілля однаково треба кликати троїсті музики, Данилів святковий «спінжак» – бо ж стояло вже літо, та Флегонтові підручники за сьомий клас, – однаково з переходом у восьмий вже непотрібні, – друзі вдалися до всебічного обміркування шлюбу Данила і Тосі без попів і церкви.

Гімназист Флегонт Босняцький відразу ж заявив про своє гаряче схвалення цього акту. До релігії Флегонт Босняцький ставився індивідуально, хоча й не був принципіальним безбожником та освіченим атеїстом. У церкві він бував у Великий піст на говіння, щоб принести інспекторові гімназії довідку про сповідь та Святе причастя: відсутність такої довідки записувалась у кондуїт, і подібний запис у кондуїті розцінювався при вступі до університету як політична неблагонадійність. Під церкву він ходив, правда, частіше. У Вербну суботу – коли після вечерні можна було безборонно нахльостувати дівчат лозиною, приказуючи «не я б'ю, верба б'є». На заутреню під Великдень – коли виносили святити паски і після «Христос воскрес» дозволено христосуватись усім з усіма – хоч би й Флегонтові Босняцькому з Мариною Драгомирецькою.

Вчинок Данила й Тосі Флегонт сприймав з романтичним піднесенням, вбачаючи в ньому ламання традицій та зрушення основ, як вияв пристрасної революційності. Він поглядав зараз на Данила, з яким вибив колись з рогатки не одне вікно в Кадетському корпусі, з неприхованим зачаруванням: ніколи й не сподівався він такої спритності від свого вайлуватого друга юних літ і тепер старанно докопувався в минулих фактах, встановлюючи генезу революційної послідовності Данила.

Факти, які засвідчували Данилів віддавні нахил до революційної активності, відразу знайшлися. Флегонт нагадав товаришам, як ще тринадцятого року – в дні урочистого святкування трьохсотліття дома Романових – Данило, Харитон і Флегонт, у гурті печерських хлопчаків, ганяли «царських потешних», тобто гімназистів, зодягнутих у військову форму і озброєних дерев'яними рушницями, – видирали в них рушниці і трошили на коліні. Притому Данило, як найдужчий фізично, відзначився особливо: видер і потрошив щось із півтора десятка тих рушниць. Чотирнадцятого року – коли, з початком війни, царським урядом були закриті останні видання українською мовою, а Данило, Харитон та Флегонт на той час вже співали в про-

світянському хорі, ще в дискантах та альтах, – вони втрюх опинилися й собі в лавах демонстрантів біля редакції української газети «Рада» разом з колоною печерських робітників. Флегонт тоді свистів на поліцаїв, заклавши два пальці до рота; Харитон поцілів у білий кітель жандармського вахмістра кізяком; а Данило знову відзначився особливо: встромив голову у вікно Старокиївського поліцейного участку і заверещав простісінько в пику переляканому приставу: «Дядінька, ви сатрап!!!»

Хоча Данило досі й не надавав значення всім згаданим фактам із своєї біографії, Флегонтова згадка тепер і справді якось підвищила його перед самим собою, у власних очах. І це було йому приємно. Засоромившись від того, він сердито махнув на Флегонта рукою:

– Ну, ти вже той... облиш! Нічого такого особливого і не було насправді!

Нічого такого особливого не знаходив Данило й у факті його майбутнього, сьогодні по обіді, одруження без попа і церкви. Вийшло все це якось само собою, навіть не замишлене наперед. Просто прийшли вони з Тосею до батьків просити благословення та дозволу на шлюб – нехай і не зараз, а згодом, коли Тося ще підросте, а Данило заощадить трохи від свого слюсарського заробітку. Ну, батьки, як ведеться, почали перечити. Тут і зірвалося з язика, що, мовляв, однаково вже поєдналися. Старі, звичайно, озлились. Він спересердя – меншовики! Максим Радивонович – за каменюку. Батько до нього. А тут ще той чортів Нарцис навернувся. Ну й пішло, ну й пішло! А прийшло, бач, до чого... до революційного шлюбу без попа і церкви!

І от, ні сіло ні впало, а доведеться справляти весілля зразу, і Тося, отже, стане його дружиною ще сьогодні вночі.

Від цих думок враз обсіпало жаром.

Тосю Данило кохав.

Хоча, правду сказати, ніколи б раніше не подумав Данило про те, що може «нарізатись» на любов, та ще й – до кого? До такого вихрестого із сусідського подвір'я! Адже, коли років з п'ять тому пішов вже Данило на завод слюсарським учнем, воно, це дівчисько, бавилося ще в «плювачки» та «сірий, білий, волохатий, скоріше до хати!» Власне, і почалося все з тієї нагоди, коли хтось із більших хлопчаків тягав це мале за патли, і воно верещало на гвалт – через тин до Данька. Довелося Данилові разів зо два оборонити по-сусідському миршаву Тоську з Колиберденків. А на третій раз чи що, обороняючи, він навіть мусив пригорнути її та приголубити, бо дуже вже рюмсало з розквашеним носом. Після того якось, на Маковія, Тося подала йому квітку – жоржину, коли парубки та дівчата після освячення квітів жирували під церквою Святого Миколи, і Тоська теж вийшла на перші дівочі гулі. Довелося – раз квітку дістав – запросити її до танцю, на полечку «ру-тю-тю». Відтоді й знайшлися у них, сказати б, спільні інтереси. Данило, як і всі з діда-прадіда на Рибальській, був заповзятий рибалка, а вихресту Тоську старий Максим Радивонович змалку привчив сукати волосінь до вудки з кінського хвоста, і волосінь колибердівська славилась поміж усіх київських рибалок від Наталки до Жукового острова. Данило випрохав кінського волосу у жокеїв на іподромі, і Тося сплела йому таку волосінь на щупака, що й в батька її, Максима, не було. Потім Тося справила перемет – всім переметам перемет, на сто гачків різного калібру і з поводками, завдовжки теж різними. Данило заставляв перемет щосуботи проти неділі і брав два пуди риби щонайменше. І Тося в цьому йому відважно допомагала. З куцої Тоськи виявився неабиякий гребець, навіть проти води. Виявилось також, що й плавець з неї добрий, і не боїться вона ні глибини, ні хвиль, навіть у бурю на Дніпрі, а до того ж знаменито варить потрійну юшку з носарів та пшоняну кашу з таранею. Тобто, вміла вона поділити з товаришем яку завгодно небезпеку, а клопоти – чисто всі – перебрати тільки на себе. З цього й довелося Данилові зробити висновок, що вихреста Тоська – дівчина хоч куди, тим паче що, – це також виявилось поступово, поки риба йшла на перемет, – і обіймалась вона, така утла, а – палко...

На цьому Данилові треба було уривати думки, бо від них – в передбаченні сьогоднішньої ночі – сипонуло жаром ще дужче, та й Харитон з Флегонтом кепкували вже з нього за неухаж-

ність: в одному дворі, замість «Просю вас покорно на першу чарку з нагоди мого одруження», він сказав – «з нагоди батькового одруження», а в другому на здивоване запитання, з ким же він жениться, відповів: «З Харитоном на Донеччину».

На Донеччину тепер вже, видимо, треба було їхати неодмінно. Хата в Брилів – тільки кімната з кухнею, і в ній двоє старих, сестра Василюк і ще троє малюків. А в Колибердів – кухня і кімната, а в них старі та, без Тоськи, шестеро Колиберденків покотом на підлозі. Літо ще, звісно, можна перебути молодим і в альтанці: «альтанкою» прозивався курінець на картоплищі, споруджений Данилом для сторожування, – щоб своя та колибердівська малеча не обнесла єдиної на дві родини яблуні. Ну, а як на зиму поверне? Куди його діватись?

Турботи враз обсіли молодого мужа, хоча й був він ще жених.

У Тоськи он пальтешка на зиму нема. Дівкою, звісно, відсиджувалася собі вдома, а дружиною – що робити, коли, скажімо, щось по хазяйству треба та й показати між людей, – яка ти така молодиця і як годить тобі та шанує тебе чоловік?

– Ех! – понуро заляв Данило. – Убогому женитись...

– ...то й ніч мала? – зразу ж єхидно обізвався Харитон.

Але Данило сердито махнув на нього рукою:

– Я про те, де ж ми з Тоською тепер жити будемо, хлопці?

Данило спинився і дивився на товаришів і з одчаєм, і з подивом, неначе тільки зараз збагнув, що женитися саме йому, а не комусь іншому із присутніх.

– Знаєш, – раптом сказав Флегонт, – я вже теж подумав про це. Мабуть, доведеться мені з кімнати у кухню до мами перейти, а ви з Тосею розташуєтесь тимчасом у моїй кімнаті.

Данило ще не збагнув, як слід, самого сенсу пропозиції Флегонта і не встиг оцінити його великодушності, а вже Харитон сердито закричав:

– Ну, це вже ти кинь! Теж мені – хвілантроп, дама-патронеса з Земського союзу! Ти мені, будь ласка, дружби не перебивай: ми з Данилом вже вирішили разом їхати на Марію-біс!

Вони стояли втрьох: Данило приголомшений, Флегонт збуджений і Харитон сердитий – на курному пустирі, під парканом міського іподрому, обернутого тепер, у війну, на учбовий аеродром. І цей печерський пустир, і гнилий, зеленозамшлий паркан були їм знайомі змалку, рідні, найрідніші місця: мила, солодка батьківщина! Тут, малюками, толочили вони босоніж спориш та лободу, бавлячись у «матки й синка» або заводячись у «хунхузів» та «русько-японську війну». Тут, підрісши, заглядали вони крізь щілини паркана і тяжко заздрили гімназістам, що ганяли великого шкіряного м'яча, до якого їм, печерській голоті, і приступитися не було надії ніколи: м'яч до футболу коштував аж тринадцять п'ятдесят у спортивній крамниці Орта на Прорізній. Тут, чотирнадцятого серпня тисяча дев'ятого року, напередодні початку занять у школах, об оці от гнилі дошки паркана Данило набив здоровенну гулю Флегонтові на лобі, коли Флегонт вперше з'явився перед приятелями в гімназичному кашкеті і, таким чином, перекинувся, отже, в непримиренно ворожий, панського кодра, табір гімназистів, реалістів та кадетів, клас аристократії...

– Спасибі! – понуро й ніяково мовив нарешті Данило. – Це ти той... по-товариському. Але... справді, я, мабуть, подамся на шахти з Харитоном.

Та Флегонт вже й не почув Данилової відповіді. Інше вже захопило його зараз – може, саме тому, що опинилися вони знову на курному пустирі, через який вони входили в життя, під старим парканом, який знав усі їхні радощі та печалі, відколи вони себе пам'ятали. Флегонта знову затопили мрії, тільки не дитячі вже, а зовсім дорослі, дарма що й не до краю виразні, – логічне продовження їхніх зовсім виразних, нехай і наївних, дитячих фантазувань. І Флегонт збуджено заговорив зараз саме про це з усім запалом юного мрійництва.

Він говорив про те, що тепер це вже не надовго: і потреба Данилові перебути десь невлаштовано з молодією дружиною, і Харитонові поневірятися на шахті «Марії-біс», і взагалі вся невлаштованість усякого бідацького життя-буття.

Відтепер, надалі, все має бути інакше: адже з старим режимом докінчено, і прийшли Свобода! Рівність! Братерство! І шлях у широке життя відкритий для всіх. Май тільки силу, снагу, кмітливість і – творчий екстаз! На землю тепер має прийти рай! Який саме він буде, Флегонт не міг точно сказати, бо й сам ще точно не знав. Але ж певний був, і будьте певні й ви, хлопці, що буде тільки так, і от побачите, – незабаром!

Все це були чудні слова. Два місяці тому такі слова ніяково було б говорити, ніяково й слухати. Бо неуявно було, що ж саме за тими словами стоїть живе, і тільки тим вони й хвилювали, ці слова, що годі було уявити, що ж вони точно означають... Але тепер – раз тепер революція – хвилювання від цих слів підіймало з глибини душі віру, хоча й невідомо було, в що саме треба вірити.

– Тепер же революція, хлопці! – казав глибоко схвилюваний Флегонт. – Це вам не антимонія!

І Данило з Харитоном схвилювано мовчали: яка вже там антимонія! Революція! Хіба, справді, не всевечерньою була така відповідь на геть-чисто всі запитання?

3

Коровай в хаті Брилів тимчасом був ізобганий, і всі жінки, уквітчавшись хрещатим барвінком, садовили коровай в піч, серйозно і урочисто виспівуючи жартівливої, зовсім кумедної, традиційної на таку нагоду пісні:

Череватая вчиняла, горбатая помагала,
Губатая місила, чубатая ліпила,
Носатая в піч саджала,
А красивая та хорошая із печі виймала...

«Красивая та хорошая» і мала бути руда Тося.

Іван з Максимом на цю пору вже повернулись. Поважних людей – усіх, кого треба, – вони запросили, одначе прапора не принесли. Андрій Іванов, керівник партійної організації більшовиків «Арсеналу», за запросини щиро подякував ще й мовив батькам гарні слова про те, що вважає їх батьками революції, дарма що вони обоє позапартійні все своє свідоме пролетарське життя. Але видати їм на руки прапор завкому відмовив. Іванов сказав, що поскільки червоний прапор є символом революції, то нікому і ні на яку потребу в тимчасове користування даний бути не може. Він сам, під належним почесним ескортом, принесе прапор – для благословення молодих пролетарів, що вступають у законний революційний шлюб.

Іван з Максимом пішли, цілком задоволені, але дорогою, як завжди, добре посварились. Сварка виникла через суперечку – як розуміти слова Іванова про «батьків революції»? Максим, з постійною своєю гарячковістю, обстоював, що «батьки революції» – це ті, від кого, отже, революція пішла. А Іван, як завжди розважливий, посилався на Карла Маркса і розсудливо доводив, що батьком революції є робітничий клас в цілому, і нікому персонально, навіть за заслуги перед революцією, таке звання присуджене бути не може. Слова Іванова він пропонував зрозуміти так, що вони з Максимом є «революційні батьки».

Втім, Іван з Максимом були дуже втомлені і тому швидко замирились. З незвички багато ходити, ще й тягаючи за собою палиці-патериці, – бо в житті їм доводилося більше стояти біля верстата, вони аж падали з ніг: обійти довелося пів-Печерська ще й відмахати під Київ-Другий до Василя Назаровича Боженка. Позакидавши тепер остогидлі ціпки, вони з насолодою посідали на призьбі перепочити та щоб не плутатись під ногами в жіноцтва, заклопотаного відповідальною справою випікання весільного короваю.

Практичний Максим відразу ж поринув у обрахунки, досить невтішні. Всі запрошені радо дали згоду вшанувати своєю присутністю їх родинне торжество, крім доктора Драгомирецького, у якого в вечірні години був у лікарні якраз другий обхід. По правді, доктор, певна річ, міг би завітати до весільного столу або до обходу, або після обходу, бо весільна трапеза – діло не швидке, та обов'язок бути в лікарні був зручною зачіпкою, щоб відмовитись взагалі. Доктор Драгомирецький, звичайно, подякував, навіть привітав батьків молодих, але в глибині душі був ображений запрошенням від людей, які годину тому дозволили собі повалити на землю іншу людину – певна річ, таку ж грубу, невиховану та некультурну, як і вони самі, – не посоромилися спустити їй привселюдно штани і насмілились бити її лозинами просто по голому тілу! Іванові з Максимом було трохи обидно, що запросини їхні були безуспішні, однак вони більше зраділи з відмови, бо хто ж його знає, як доктора приймати, чим його частувати, куди його садовити: присутність подібної високої персони могла б зіпсувати весілля і молодим, і їм самим.

Таким чином, запрошено було чоловіка з тридцять. А – чи вистачить усім бодай по чарці, якщо хлопці роздобудуть навіть відро? І – закусити: чи буде ж на кожного шмат короваю?

Правда, неписаний людський закон велів, що коли просять тебе на весілля, то мусиш розуміти, що кличе тебе не цукровий магнат Терещенко, не бровар Бродський і не графиня Браницька. Отож позичай, де хочеш, а приходить не з порожніми руками: неси сороківку, бодай мерзавчик, на край – часничину чи бублик на закуску. Таранька теж підійшла б. А от чи вдасться кожному позичити – бо ж позичати знову ж треба одному, в одного, і «от перемены мест слагаемых», як говориться в задачнику Верещагіна, сума однаково не зміниться, а від дня революції, два місяці арсенальці зароблених грошей ще не одержували, – от що непокоїло зараз доскіпливого Максима.

Потішав Максим себе тим, що, звичайно, запрошені мужики виберуться на весілля не самі, а в супроводі жінок, і хоча від того стане вже не тридцять, а шістдесят гостей при весільному столі, однак жінки, як відомо, такі занози, що кожна краще дуба віріже, а перед іншим жіноцтвом неодмінно попишається: перерветься, а таки добуде щось, щоб у хусточку загорнути, і, як одвіку в народі ведеться, принесе весільним подарунком. Там – якесь яєчко, пряник, а може, й цілу франзольку.

– То як мислиш собі, свате, га? – цікавився Максим думкою Івана на свої міркування та обрахунки, з особливим смаком наголошуючи на незвичне «сват», на яке він вже дві години як перейшов, замість звичного за двадцять років дружби «куме»; всіх дітей Іван з Максимом взаємно один в одного похрестили.

Але Іван не зважав на клопітливі міркування свого меркантильного свата. Противно до Максима був Іван характером не практик, а ідеаліст – «чоловік не від миру сього», як у гніві казала на нього Максимова Марта, бо своя Меланя характеру була лагідного, ніколи в гнів не впадала, отже, ніяким випадком і не могла б сказати ні на кого нічого образливого. Іван був заморочений зараз розмислами зовсім іншого, вищого порядку. Його непокоїло майбутнє рідного сина. Правда, зачинались його міркування, як завжди, здалеку: про майбутнє – в минулому.

– Ти посуди сам, Максиме, ось слухай мені сюди! – сумовито казав він, зітхаючи. – Яке наше з тобою пролетарське життя було? Ще малюками бігали ми по недільних школах. Ген пізніше – «Искру» читали отут під кручею, біля Косого капоніра. Ти, правда, більше на сторожі стояв, бо до читання замолоду не був прихильний... Постривай, не гарячись, не толоч задом призби! Що було, те було; я ж не скажу, що ти й тепер негодящий, – тепер ти куди розумніший став! А тоді, скажімо, коли жандарми Боженкового батька, старого Назара, що прапор ніс, в нагаї взяли, хіба ти прапора підхопив? Я! От, і пам'ятка мені від жандармів на все життя! От, ще раз дивись...

Іван вишкірився до Максима, блиснувши з-під вусів разками зубів. Зуби в нього були один в один, як намисто, але верхній разок був неначе перерваний: двох зубів бракувало.

– Піхвами своєї шаблюки мені простісінько в рот пхнув, сучий син! Ну ж і я йому всипав либонь п'ять чи шість...

Максим поштиво закивав: він завжди кивав поштиво на цю кумову згадку, бо сам за революцію ще ніякого каліцтва не прийняв.

– Зубами, можна сказати, революцію вигризали! Он як! – констатував Іван, не приховуючи гордошів. – От як наше з тобою пролетарське життя починалось! А вони? Теперішні молодики? Куди їхній інтерес пішов? Я йому – якусь брошулку товариша Ульянова-Леніна, а він, Данилко мій, – Фенімора Купера тягне з бібліотеки «Общества трезвости»! Про те, як скальпи здирати з безневинних американських індіців! Тьху!

Іван почав сатаніти.

– Або ще синематограф цей вигадали, проклятуший: «Зигомара» якогось дивляться, шість серій, а потім ще, на закуску, сьома – «Зигомар не вмер, Зигомар живий!» Що воно і до чого, і нащо воно – я тебе питаю, ти мені скажи?! Куди вони, діти наші, вернуть? І звідки вони такі? От хоч би й коли війна почалася: Данько все – «підуй та й підуй на фронт, хочу геройство своє проявить, нехай і мою карточку в газеті надрукують!» Га?! Тут робочій людині в голові «мир хатам, війна палацам», а воно, здорове вже, вуса засіялись, а виступає гірше від усякого соціал-патріота! А тепер, бач: молоко на губах не обсохло, а туди ж – каже нам, паршивець: меншовики! Та чи ж воно розбирається на тому, що то є меншовик, а що – більшовик і що таке – справжня соціал-демократія? Соціал-демократію насправді я розумію так...

Тепер, коли дійшло до соціал-демократії, Іван Бриль мав сказати промову не менше як на годину, бо це був його «коньок»: шляхи розвитку російської соціал-демократії йому найбільше дошкуляли. І Максим збагнув, що треба вживати невідкладних заходів.

До речі, саме в цю хвилину жінки прочинили в кухні двері навстіж, бо там від печі з коро- ваєм дихала страшенна задуха, і, прочинявши, грюкнули, аж забряжчали шибки. Оце якраз і була слухна нагода для Максима.

– Гей, баби! – сердито гукнув Максим. – Вікна повибиваєте! А шибка на Басарабці сім-десят п'ять копійок виносить! Та й коровай від такого грюкоту сяде в печі!

– Тю на тебе! – відгукнулася люта Марта. – Помовч вже, базікало! Знаєшся ти на коро- ваях, якраз!

– Сяде, безпремінно сяде! – щоб піддіти Марту та всіх жінок за живе і тим роздму- хати рятівну зараз суперечку, вхопився за слово Максим. – Он і квартира у вас прочинена. А коли протяг у хаті, коровай неодмінно зісподу буде глевкий! Хіба ж не знаєте про таке? Закон фізики: рух атмосфери! Теж мені хазяйки! Їсти ніхто не схоче вашого короваю!

Жінки відгризнулись, але квартиру причинили.

– Ось як я розумію соціал-демократію, слухай мені сюди, – знову почав Іван.

– То перекуримо, свате, чи що, – захопився Максим, – щоб нам на весіллі не журитися?

Закурити спересердя годилось. Але коли Іван затягся глибоко димом, випустив його тру- бою і знову зібрався оповідати, Максим раптом ухопив грудку з-під ніг і з криком «а киш-киш- киш» пошпурив її на горобців, що начебто обсіли грядку з щойно засіяною редискою.

А тим часом, на щастя, почали сходитися і люди.

Першим з'явився Федір Королевич – солдат Третього авіаційного парку Південно-Захід- ного фронту, що стояв постоем тут-таки, на Печерську, – на бастіонах під Цитаделлю, нав- проти лаври. Федір Королевич був колишній арсенальський кадровий робітник, покликаний до армії в перший день війни – ще до того, як усіх арсенальських робітників заброньовано, щоб виготовляти гармати, кулемети та інше спорядження. Коли ж усіх мобілізованих арсенальців повертали з армії назад на завод, – то виявилось, що й в авіаційній частині Королевич теж

спеціаліст по моторах, і тому в армії він так і залишився. Іван з Максимом перестріли його на розі Московської і, як старого товариша, покликали розгуляти солдатську тугу за чаркою.

Іван зразу й ухопився за Королевича. Третій авіаційний парк був, можна сказати, оплотом київських більшовиків: ні на одному з київських заводів не було такої численної більшовицької організації, чоловіка з п'ятдесят, тимчасом як навіть в «Арсеналі» в день легалізації виявилось тільки двадцять на три тисячі робітників. Іван, з місця в кар'єр, почав заповзято доводити Королевичу, що соціал-демократія це є партія, надвое не ділиться, отже, й не може бути такого, щоб були і більшовики – і соціал-демократи, і меншовики – теж соціал-демократи...

Другим – знову повернувшись з базару, тепер вже Житнього, – прийшов дядько Оксентій Нечипорук.

Вздівши свіжу людину, ще й солдата, дядько Оксентій приступив зразу до Королевича з другого боку:

– А чи не чулисте, товаришу землячок, як там діло стоїть у воєнних сферах? – Дядько Оксентій дуже полюбляв нові слова, які густо пішли в народ від дня революції, і в розмові вживав їх для солідності. – Як у воєнних сферах міркують: наріжуть селянам землі чи не наріжуть? І як ви собі, товаришу землячок, помагаєте: брати зразу чи, може, почекати, доки надійде з позицій мій солдат, синок Дем'ян? Адже, треба полагать, солдатові, ще й при Єгоріях, з ранами за віру, царя і отечество наділятимуть більше проти тих, которі в тилу? Тільки ж – як же його чекати, коли земелька вже парує і протряхати почала?...

На всіх базарах Києва – і на Печерському, і на Сінному, і на Галицькому, і на Бессарабці, і навіть на Житньому, – задовільної відповіді на своє запитання Оксентій сьогодні так і не дістав.

А земля, справді, парувала, вже й протряхала, і поміщики докінчували обсіватись яриною – «на оборону»,

Весілля на Рибалцькій

1

Данило і Харитон з Флегонтом упоралися з усіма справами ген після полудня, але виконали всі завдання успішно.

На «першу чарку» запрошено десяток печерських парубків. З «троїстими музиками» – цимбали, скрипка та бубон – домовлено задурно: бо ж свої хлопці! Добуто й цеберко «окови-тої» в пані Капітолїні – тільки під Данилів піджак та Харитонову гармонію.

Попереджено і голову секції народного співу печерської «Просвіти», студентку Марину Драгомирецьку.

Навдивовижу, студентка Марина Драгомирецька прийти на весілля не відмовила і навіть виявила з приводу того гаряче захоплення. За її словами, вона змалку тільки про те й мріяла, щоб побачити справжнє народне весілля – в усій його самотності та багатстві фольклору й етнографії.

Коли ж до її свідомості дійшло, що весілля це буде не абияке, а – революційне, без попа і церкви, то запальна студентка обізвала Данила з Тосею «аргонавтами», Данилові трусила руку кілька хвилин, а Тосю пообіцяла зацілувати до смерті і заявила, що їхні імена будуть неодмінно записані на мармурових скрижалях історії України.

Марина – дарма що закінчила російську гімназію і виховувалася змалку в родині твердих російських традицій – висловлювалась українською мовою якось особливо смаковито: демонстративно, з викликом, – щоб це почули всі і або почали зразу наслідувати їй, або, навпаки, негайно спровокувалися на непримиренну суперечку щодо Україно-російських взаємовідносин. Ідея відстоювання прерогатив скривдженої і знедоленої української нації опанувала Маринку ще в шостому класі гімназії, в нелегальному українському гімназичному гуртку, – після читання забороненого шевченківського «Кобзаря». А заповонила ця ідея її цілковито з двадцять восьмого лютого тисяча дев'ятсот сімнадцятого року, – тобто – від дня Лютневої революції в Росії.

Щодо дівочої вроди, то цим Марина похвалитися не могла. Була вона на зріст трохи вища, ніж потрібно було б за комплекцією, і через те – дещо цибата. Ходила – всупереч законам жіночої грації – широким кроком, інколи, в пориві, навіть підбігаючи на ходу. Притому – теж зовсім по-хлопчачому – розмахувала руками. Волосся стригла коротко, не морочила собі голови зачісуванням, і тому була переважно розпатлана – з чубчиком на лобі. Обличчя мала широке, вилицювате, очі – китайського косого розрізу, кирпата. Вбиралася Марина в коротку спідничку до колін – всупереч моді й правилам дівочої пристойності, а кохтинку носила картату, з «шотландки», червоних і зелених клітин. Була вона заповзятою спортсменкою-велосипедисткою, – і це було ще одним приводом уважати дочку поважного доктора Драгомирецького «анфан-терібль» та «філь-орібль», бо їздити дівчатам велосипедом уважалося в ті часи непристойним.

Сказавши, отже, Данилові, Харитонові та Флегонтові, що прийде неодмінно і ні в якому разі не запізниться – а це також було важливо, бо запізнювалася вона скрізь і завжди, Марина салютувала хлопцям рукою, сіла на свій велосипед і негайно зникла в лабіринті печерських завулків. В Марини Драгомирецької було на сьогодні ще чимало невідкладних справ: одержати з центральної «Просвіти», на Прорізній, для «Просвіти» печерської різну літературу українською мовою; на Святославській, в приміщенні Вищих жіночих курсів, виступити на мітингу суфражисток – і розгромити суфражистський рух за його індивідуальність до національного питання; на Шулявці – взяти участь в установчих зборах організації жінок-українок і домог-

тися, щоб жінки-українки, окрім крою та шиття, налагодили в своїй організації також вивчення українознавства; на Лук'янівці – в комендатурі Лук'янівської в'язниці – вимагати від в'язничної адміністрації проводити серед в'язнів культурно-освітню роботу українською мовою...

– Ну й швидко! – з подивом і повагою признав Данило, коли за Мариною закурили небруківані печерські дорogi.

– Метка! Мене перебалакає! – із захопленням, навіть заздрісно озвався Харитон. – Нам би таку на «Марію-біс»! В два щота зробили б... що-небудь.

Флегонт не мовив нічого, тільки зашарівся і пішов попереду, щоб товариші цього не помітили.

На призьбі під будиночком Брилів товариші побачили гурт ранніх гостей. Харитон зразу ж ухопився за голову:

– Рятуй, Мати Богородице! Вже наші «політики» зійшлися на повний пленум!

«Політиками» заводська молодь прозвала робітників старшого віку, коли вони сходились гуртом і заводили між собою розмову. Такі розмови поміж «стариками» перекидалися неодмінно на політичні питання, виливались у нескінченні дебати і значно затягувалися надовго, допізна.

Прислухавшись до негарячої ще, одначе вже жвавої гутірки на ганку, Харитон із сумом констатував, що розмова між «політиками» щойно почалась, бо йшла ще тільки про світову революцію. Вже так, без наперед обумовленого порядку денного, повелось, що, зійшовшись, «політики» починали не про щось буденне, близьке, бачене перед очима, а неодмінно здалека – у всесвітньому масштабі. За годину чи дві котрась одна з-поміж світових проблем фіксувала загальну увагу. Тоді тематичне коло звужувалось і з загальних міркувань вилуплювалось якесь живе питання і з життя в рідній країні. Попервах це питання викликало інтерес з погляду його важливості для судеб цілої колишньої Російської імперії, згодом концентрувалось у Петрограді, як центрі й столиці країни, далі перекидалось до Києва, – і, таким чином, десь аж на третій годині дебатів, придибувало, нарешті, й на Печерськ. Аж тоді суперечка розгорялась повною мірою, і пристрасті сягали свого апогею.

– Європа! Азія! Америка! Африка! Австралія! – гукав у цю хвилину, вимахуючи кулаками, Василь Назарович Боженко, столяр-модельник з Головних залізничних майстерень. – Сьогодні увесь світ уже втягнутий у війну, раз і Сполучені Штати встряли в цю заваруху! Така веремія! Кров проливають селяни і робітники, а тягаються за чуби капіталісти – кому більше в кишеню класти на наших сльозах і крові! Нам така війна – без інтересу! А ти кажеш!

Той, що «казав», був, звичайно, Іван Бриль, найзаядливіший полеміст – завжди охочий до суперечки будь з ким, навіть із самим собою. Знизавши плечима на пристрасну Боженкову мову, він заговорив повагом, з неприхованою насмішкою наголошуючи на окремі вирази, якими б він хотів особливо дошкулити супротивникові:

– Звісно! Ти ж три дні як вписався в більшовики! «Мир хатам, війна палацам» – про це, брат, я знаю ще відтоді, як ти пішки під стіл ходив. Але ж сам Маркс навчає, що обставини вирішують все. А обставини, брат, зараз якраз інакші. От слухай мені сюди, я тобі зараз усе розповім, як є...

Старий Бриль відхилився, щоб краще бачити сперечальника, і пригладив свої вуса вниз – така була в нього звичка. Василь Боженко, відмахавши кулаками, взявся куйовдити свою бороду, – така була звичка в нього.

– Коли ще була Росія царською, – повчально почав Іван, – то кожному дурневі ясно: нехай імператор програє свою війну...

– Ну, ну? – підтакнув Боженко, торсаючи бороду.

– От тобі і «ну»! А тепер з'явилась, сказати б, нова обставина: революція. Таж збагни, більшовицька ти голова, що коли перемогу здобудуть кайзерівська Німеччина, цісарська

Австрія та султанська Туреччина, то подолають вони революційну Росію, отже, загине і революція в Росії. Тож який, питаюся, висновок має робити для себе робітничий клас?

– Ну, ну? Який, який?

– Ясно, який: обережний будь з гаслом «війна війні», коли така обставина...

Боженко зірвався з місця і замахав кулаками.

– Та ж революція у нас буржуйська...

– Буржуазна, – авторитетно поправив Іван.

– Буржуазна! Так ти ж, совість твоя де, – що, за Тимчасовий уряд міністрів-капіталістів?

– Я, щоб ти знав, проти капіталістів ще з того часу, як ти в більшовики ще й не вписувався. Тимчасовий уряд повинно революціонізувати і таким способом від буржуазної революції посуватися до нашої, пролетарської. Сам товариш Ульянов-Ленін каже, що треба мирним шляхом...

– Так Ленін же не до війни це каже, а про те, як владу Радам брати до рук! – зарепетував Боженко, підскачовиши впритул до Івана, неначе заміряючись вхопити його за груди. – А те, що ти кажеш, це – меншовизм, «революційне оборонство»! Тьху!

Іван підхопився з призьби, сатаніючи:

– Тобто, виходить, я – меншовик? Таке ти хочеш мені сказати, маму твою мордує?!

Схоже було, що він заміряється замахнутися на Боженка, всі інші «політики» посхоплювались з своїх місць і кинулись їх розбороняти та всовіщати.

Втихомирив вибух пристрасті солдат Королевич. Посміхаючись, він закинув про те, що тут же, товариші, не позиції, а глибокий тил, отже, давайте крові не проливати. І, так само посміхаючися, закінчив тим, що, мовляв, не біда, коли хороші люди поскубуть один одному чуби отут, на Рибальській, – від того тільки загальна користь буде: правильна думка сама себе оборонить. Біда – що немає революційної єдності в самих органах пролетарського волевиявлення, в Радах робітничих та солдатських депутатів: меншовики спілкуються з есерами, трудовиками та іншими, вже чисто буржуйськими партіями, і тягнуть руку за кадетський Тимчасовий уряд. Та, закінчуючи, Королевич прохопився необережним посиленням на гарний пролетарський приклад Донецького басейну: металісти Луганська, очолені слюсарем Ворошиловим, вимагають не тільки кінчати зразу з війною, але й з самим кадетським Тимчасовим урядом.

На такі слова не міг стриматися присутній тут молодий представник донецького пролетаріату, Харитон. Він вирвався з гурту парубків наперед і собі замахав руками:

– Їй-бо, присяй-бо, правда! Кліма Ворошилова у нас знають скрізь! Оце дядько, так дядько! По тюрмах сидів, на царській каторзі був – справжній герой революції! Ще як я виїздив, від Кліма заклик пішов: бери, хлопці, зброю до рук – без зброї пролетаріат своїх прав не здобуде! І беремо! Революцію робимо, а не ханьки мнемо! Що тут у вас, у Києві? Меншовики, есери, кадети, офіцери! Плювати треба на Київ, – іти всім на Донеччину та проголосить там пролетарську республіку!..

Оце й підлило масла в огонь.

Іван Бриль знову підхопився з свого місця на призьбі:

– А ти, жовторотий, помовч, коли люди ведуть між собою поважну розмову! Ти думаєш, як убрався в червону сорочку, так вже – найперший на світі революціонер? Посоромився б колір революції паскудити на свої фіглі-міглі! У нас прапор червоний: то кров наша червона. І вона не один раз пролилась на київський брук, на який ти, сосунець, заміряєшся плюнути!

Схвальний гомін підтримав старого Бриля. «Політики» були задоволені, як дано одкоша зухвалому малюкові.

Василь Боженко теж підскачови до Харитона, ухопив його таки за груди, зім'яв у кулаці старанно запросовану на зморшки маніжку, навіть один із стеклярусових гудзиків приснув геть, – і потрусив Харитона так, що в того аж затіпалася голова.

– Я тобі, шахтарчуку, хоча ти й роду нашого, київського, зараз вуха накручу! Ти що ж, матері твоїй хрін, пролетаріат з правильної путі збиваєш? Все одно, як сепаратист якийсь із Центральної Ради! Революція хіба тільки для шахтарів та луганських металістів? Он довкола тебе, – Боженко махнув лівою рукою, а правою і далі трусив Харитона за маніжку, – довкола тебе київські герої-металісти стоять! Шапку скинь, шмаркач! – Він дав щигля Харитоновому занозистому кашкетові, і той покотився людям під ноги. – До землі старшим товаришам уклонись! Вони горе своє, і радість свою, свободу і кров, – все змалку віддали революції! Вони в революції перед вели і ведуть! І тебе за собою поведуть, чижики! Революцію всім трудовим народом і для всієї країни треба робити! І нема на нашій трудовій землі цяточки, на яку б ми, пролетарі, в нашій боротьбі наплювали! Всю нашу землю визволимо, будь спокійний! І ти, батьків син, визволяти її з нами будеш! А воювати нам, жевжик, саме там, де всякої контри найбільше! Чи правильно я кажу, люди?

– Правильно, Василю! Вірно, Василю Назаровичу! – загукали «політики», і найперший з-поміж усіх – Іван Бриль.

Були вони всі кияни зроду, і пролетарською гордістю своєю за рідне місто поступитися не могли. Де ще з тисяча вісімсот дев'яносто сьомого року через «Союз боротьби» почали ширитися ідеї єдності робітничого класу? В Києві, на заводах. Та сам Володимир Іллєч Ульянов-Ленін, у своїй брошурі «Умиращее самодержавие и новые органы народной власти», за приклад цілому російському пролетаріатові поставив якраз пролетаршкян. Де вперше після Паризької комуні була на світі пролетарська республіка – нехай тільки й п'ять дагів? У Києві, на Шулявці, в Політехнічному інституті. Чиєю кров'ю її затоплено, як грозовою зливою серед літа? Кров'ю київського робітничого класу.

– А воно каже!

Боженко пустив Харитонову маніжку, підняв Харитонів «фартовий» кашкет і тицьнув його в руки.

– Та я хіба що? – заїкуючись, виправдувався знічений Харитон. – Хіба ж я проти? То тільки до слова пришилося. Язик не туди повернувся, казавши...

– А ти язика далеко від розуму не держи! – вже замирливо кинув Боженко, добуваючи капшук, щоб перекурити після хвилювання. – На от, закури, дурило!

В гурті «політиків» тим часом – у розвиток спірки між Іваном та Василем – пішла вже нова хвиля розмови: про страйки. Думка була така: чи кінчати з війною, чи виборювати вісім годин робочого дня, чи там від буржуазної революції до соціалістичної йти, нехай і мирним шляхом, – пролетаріатові єдиний є спосіб боротьби: страйки.

Страйки, справді, трусили зараз Києвом, як лихоманка. За два місяці від дня Лютневої революції перестрайкували вже і металісти на великих заводах Гретера – Криванека та Південно-російському металургійному, і друкарі всіх міських друкарень, і чоботарі фабрики Матіссона, і тютюнники Соломона Когена, і броварі Бродського та Калінкіна і ще багато інших підприємств. В гурті «політиків» особливо похваляли страйкарів-кравців. Застрайкували не тільки великі приватні конфексіони Кругликова, Рабина, Сухаренка, Кагана, Ольшамовського, Фріда, Ерліха чи Френкеля, застрайкували навіть величезні, на тисячі робітниць, військові обмундирувальні майстерні Південно-Західного фронту на Печерську та Деміївці.

– Ці кравці молодці! – гукав хтось. – От тримаються, чортові рицарі нитки та голки! Третій тиждень страйкують, не поступаються нічим! Хто б і подумав таке про цей сарпінковий пролетаріат! Де це ти, Василю, стільки добрячих латкарів та штопальників набрав?

– То не я, – скромно, але з достоїнством озвався Боженко. – Моє діло, як члена Центрального бюро профспілок, – колективні договори. А страйковою справою керує Смирнов.

– Який це Смирнов? Той, що меншовик, чи той, що есер, чи той, що позапартійний?

– Більшовик Смирнов – звичайно: Іван Федорович. Кравець. У підмайстрах у Френкеля був. А вчився у мадам Дулі на Подолі.

– А! – зрадів Іван Бриль. – Від мадам Дулі! Тобто – «Ваня-маленький»? Господи! Так це ж наш рибалка заповзятий! В нього і своя сижка була під Аскольдовою могилою, ближче до Аносівського парку, якраз поруч із нашою з Максимом! Боже мій! Отаких судаків на вудку брав! Значить, повернувся вже з заслання? А я й не знав... Максиме? Чи пам'ятаєш...

– Ще б пак! «Ваня-маленький»! Отакий миршавий...

В гуртку вибухнув регіт: сам куций, Максим показав рукою від землі так низько, ніби Іван Федорович Смирнов був ліліпутом.

Розмова, отже, розгорялась дужче і дужче – зараз мали политися бурхливою річкою спогади, – і весілля напевне довелося б відкладати до другого разу, коли б в цю хвилину інше не привернуло загальної уваги, зламавши весь дальший хід подій.

2

Хвіртка у паркані розчинилась, і в подвір'я вступила трійця людей.

Передній був у солдатській гімнастерці без погонів – як тепер, перед четвертим роком війни, ходила мало не половина населення колишньої Російської імперії. Він тримав у руках держално з прапором, завинутим та перев'язаним, щоб не метлявся, кількома поворозками. Двоє інших були зодягнуті по-робітничому, але святково: в одного під піджаком сорочка українська, вишита, в другого – руська, під поясок. Чоботи на всіх трьох були з рипом на весь квартал.

Прапороносець – стрункий, жилавий, років під тридцять – був по-військовому підтягнутий, виглядав молодецьки, дівчатам припадав до серця теж.

Це був Андрій Іванов.

Почесною вартою при прапорі йшли арсенальці: Фіалек – голова польської секції київських більшовиків і Косяков – голова завкому Арсеналу.

– Андрій! – привітно загукали всі. – Здоров, Іванов!

Андрій Іванов – дарма що в Києві з'явився якийсь рік тому – був добре знаний не тільки в «Арсеналі», де працював токарем, а й на цілому Печерську: до революції – організатор потаємних сходок на березі Дніпра, а від дня революції – як керівник арсенальських більшовиків. Батрацький син з-під далекої Костроми, після того – чорнороб на Московсько-Курській залізниці, далі – токар на механічних заводах у Москві, він був покликаний до армії на початку війни і відвоював, поки не здобув сухоти в Мазурських болотах. Тоді – як спеціаліст токарства по металу – був відкликаний на оборонні заводи, різати снаряди й гармати, і разом з командою пітерських путиловців та московських від «Ралле і Дука» кваліфікованих металістів був відряджений на київський «Арсенал» – зброярню Південно-Західного фронту.

Іван з Максимом, зраділі, кинулись до Іванова:

– Приніс-таки! А ми вже побоювались, що...

– Ура! – залементував Харитон, зраділий двічі: вичерпувався недавній прикрий інцидент, а невгамовних «політиків» Андрій Васильович в два щоти влад уведе!

І справді все зразу пішло по-інакшому. Іванов з прапором опинився в центрі: довкола зійшлися і старші, і молодші; жіноцтво жваво потовпилося з кухні Брилів на ганок; а за жіноцтвом, наче з мішка, сипонула незчисленна малеча – Бриленки, Колиберденки та інші, сусідські. З вулиці теж посунув народ: ще сусіди або й просто перехожі, незнайомі люди. Паркан і дерева за парканом понад вулицею, наче гайвороння, обсіла печерська дітвора. Схоже було, що в маленькому подвір'ячку Брилів зараз має статися якась видатна історична подія світового масштабу.

А втім, так воно і було. Син усіма шанованого слюсаря-розмітчика Івана Антоновича Бриля, молодий арсенальський слюсар Данило, брав шлюб з дівчиною Антоніною, дочкою теж усім відомого арсенальця Максима Колиберди, – а Данька і Тоську знали всі на Рибальській,

Кловській та Московській – до Дніпра, а в бік суходолу – до Черепанової гори й Бессарабки. І зухвалі Данько з Тоською дружилися – вперше в історії Печерська, а, хто його зна, може, й в історії цілого людства, – без церкви і попа, на віру, але – законно. Бо червоний прапор революції, – а революція, то й був нині найвищий закон, – мав поблагословити на далішє щасливе життя перше революційне робітничє подружжя. Хіба ж таки не всесвітнього значення була ця подія?

Наче на підтвердження цьому, за рогом з Московської раптом гучно гримнули труби духового оркестру. Гримнули так клично і побідно, як сурмить бойова сурма, коли веде колону на смертний бій проти ненависних ворогів.

Це був чудесний подарунок молодим та їх старим батькам від арсенальського більшовицького «главковерха» Андрія Іванова. Зразу зметикувавши, яке видатне значення має подібний акт громадського революційного самовизначення, Іванов мерщій подався до Третього авіаційного парку, партійна організація якого завжди діяла в злагоді з арсенальцями. Музиканти-авіапарківці охоче відгукнулись на заклик представника робітників, і оркестр – у повному комплекті срібних інструментів – негайно вирушив вітати й собі революційне робітничє подружжя і служити йому рохканням своїх валторн та бумканням барабанів для шлюбного танцю навколо традиційної весільної діжі.

Чітко вибиваючи крок, оглашаючи весь Печерськ могутніми руладами геліконів, награвши бойову, на пролетарській крові скомпоновану, робітничу пісню «Вышли мы все из народа, дети семьи трудовой», – оркестр київських авіаторів, славних своїми героїчними подвигами на фронтах війни, вимарширував на Рибальську під паркан хатинок Брилів і Колибердів.

– Мир хатам, війна палацам! – вітали оркестр дружним вереском вуличні хлопчаки, бо на червоному прапорі, який прийняв Третій авіапарк в день повалення самодержавства як новий бойовий, революційний штандарт, вигаптовано золотим шитвом саме ці слова: «Мир хатам, війна палацам!»

Величезна юрба народу хлинула за оркестром і враз затопила всю Рибальську аж до стежки на Собачу тропу.

Оркестр відіграв і змовк з віртуозним вивертом кларнетів на останньому акорді пісенних слів «если ж погибнуть придется в тюрьмах и шахтах сырых, дело всегда отзовется на поколениях младых», – і на вулиці враз стало так тихо, неначе довкола людей і зовсім не було.

Бо в тісному подвір'ї Брилів вже розпочалася церемонія батьківського благословення.

Старший боярин Харитон метушився серед натовпу, даючи лад і готуючи все як треба:

– Дружки, сюди! – гукав він. – Рядочком ставайте, рядочком! А молода ж де? Де Тоська? Антоніно Максимівно, ну як вам не соромно? Де ви запропастились? Ставайте сюди... Та чого ти єрепенишся? Ти ж молода? Та майте ж совість, товариші! Уступіться, батькам дорогу дайте! Та грядочок же з розсадою не топчіть! Тьху, бий тебе лиха година! От народ! – раптом він у відчаю вхопився за голову. – А діжа де? Хіба ж можна весілля без діжі? Щастя і хліба молодим щоб на ціле життя! Флегонте! Біжи, тягни діжу сюди! Та не від Брилів – у Брилів маленька, від Колибердів коти: там така діжа, на двадцять персон, що в ній сам дядько Максим утопитися може!

Молоді вже стояли посередині, і Харитон в'язав їм руки хусткою, затягуючи мало не потрійним морським вузлом.

Данило і Тося похилили голови і втупили погляди в землю, ховаючи очі від людей. Данило аж схуд від хвилювання. Тося і зовсім світилася від білості – і тепер добре було видно, що ластовиння вкриває їй все обличчя, шию і плечі. Вона зовсім очманіла, тільки зиркала спідлоба сюди і туди, наче кошеня, загнане собаками на кілок.

Іван стояв з Меланею, Марта з Максимом. І в Марти, і в Мелані були на вишитих півниками рушниках округлі хлібини, присипані сіллю – як випроваджують у далеку дорогу. Мами вже не втирали сліз, бо руки були зайняті, і сльози вільно котились їм по щоках: за тим кло-

потом цілий день їм так і не дали виплакати як слід, як належить матерям, коли виряджають діточок на самостійне життя. А як же хотілося б їм, сердешним, наплакати з того лиха: без молитви, без хреста благословляли вони кров і плоть свою у стражденну життєву путь...

Іван і Максим стояли поважні та урочисті. Вони теж переживали всю складну гаму батьківських почувань, але свідомі були й величі та значущості того акту, який наважились учинити. Вони знали, що в цю хвилину ступають вже одною ногою в нове життя – в те нове життя, що починається від революції, яка, проте, і сама ще не почалась по-справжньому, творять нові революційні форми життя, яких одначе не уявляла собі ще й сама революція.

Вони стояли поважні та урочисті – в святкових піджаках і чистих сорочках, з акуратно розчесаним волоссям, але – куди подіти руки свої, так і не знали. Кляті руки совалися сюди і туди – то пригладжували вуса, то обсмикували піджаки, то лізли до кишені й виймали кисет та мерщій ховали його назад, – тоді знову метлялися сюди і туди без усякого ладу. Руки були в обох натруджені, шкарубкі, мозолясті, – такі меткі та вправні в роботі і такі незграбні без діла, тепер.

Позаду батьків – з прапором у руці, правда, ще завинутим, – примостився Андрій Іванов. Фіалек та Косяков, почесний ескорт, стояли обабіч, виструнчені, як на параді. Проте вони й були на параді, на вахті, при прапорі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Тиша запанувала в подвір'ї, тільки жіноцтво ще потихеньку охкало та бідкалося – як же це невінчані та нехрещені підуть у шлюб християнські діточки, Тоська з Даньком?

– Ну, дітки... – почав нарешті Іван Бриль.

Ту ж мить Харитон сіпнув за білу хустку, якою пов'язані були молоді, і Данило з Тосею вклякли навколішки.

Андрій Іванов розв'язав поворозки і почав розкручувати полотнище прапора. Він тримав держално ще похило до землі, і стяг неначе стікав червоним струменем з його рук на землю. Проміння низького вже сонця багрянито його й іскрилося самоцвітами у новенькому позументі.

Іван Бриль зам'явся. Все старе, що примовлялося батьками й дідами до благословення, тепер неначе до пуття не йшло. Що ж його говорити по-новому, по-революційному?

– Прийшла вам пора, дітки, – нарешті сказав Іван, – і покохалися ви між собою, як ті голубки. Не перечити проти цього нам, старим батькам...

Меланя з Мартою заплакали вголос, але так і належало на таку нагоду мамам.

– Пам'ятайте ж, діти, – підвищив голос Іван, – що старі люди кажуть: нема кращого друга, як супруга!

– З добрим подружжям і горе розгорюєш! – докинув поспіхом і Максим. – Гляди ж, Даньку, і в лиху годину не кидай вірну дружину! – І тут він раптом згадав, як у аматорському гуртку у п'есах не раз і сватав, і благословляв. – На щастя, на здоров'я, на довгії літа. Дай Боже, вам на світі пожити, діток наплудити, а там і попарувати, як самі паруетесь зараз. Був ти, Даньку, наречений, а став суджений. Була ти, Тосю...

Та Іван відсторонив його і сам виступив наперед.

– Пожди! Я від тебе старший на два роки, та й син же – мій, а твоя тільки – дочка...

І тепер, цілковито перебравши в свої руки ініціативу, Іван заговорив достойно та урочисто:

– Вважай, Даниле: батьки глядять дочку до вінця, а чоловік жінку – до кінця! – Він поглянув суворо на маківку похиленої перед ним синові голови, а тоді перевів погляд на стрижені патли похиленої Тосі, що вся дрібно-дрібно тремтіла з хвилювання й переляку. – А ти, Антоніно, гляди: будь синові моему і супруги моєї, Меланії Опанасівни, вірною дружиною, а дітям його – доброю матір'ю. Будеш тоді і нам з старою гарною дочкою. Благословляю вас, діти мої, моїм отецьким благословенням і бажаю вам...

Тут Іван відчув, що зараз і сам заплаче – бо ж саме такими словами благословляв колись і його батько на шлюб з Меланкою. Тому Іван мерщій нахилився, підняв Данила з колін, за ним і тремтячу Тосю, поцілував кожного в губи тричі, тоді ще раз в голову, а Данило і Тося припали до його шкарубкої, мозолястої руки.

Після того Іван передав дітей Максимові – на такий же обряд. А вже Максим – і Мелані з Мартою.

Меланя з плачем припала до Данила, потім огорнула ніжними обіймами Тосю. Марта була сувора та урочиста і перецілувала дітей міцно, коротко, по-мужському. Але обидві вони притому потай, поспіхом хрестили дітей, і кожна заступала тілом своїм другу, – щоб не побачили старі, такі вже непримиренні революціонери, хай їм біс!

Данило з Тосею знову вклякли, ледь живі з хвилювання.

А Іван, взявши прапора з рук Іванова, високо змахнув полотнищем і тоді укрит похилених перед ним дітей, – так, що їх не стало й видно під червоним знаменом.

– Нехай же вас наш прапор червоний на все життя і на всі діла благословить, як ми вас благословляємо...

Іван поцілував краєчок прапора. Максим теж поцілував, але нічого сказати не міг: він спливав слізьми, і сувора Марта лагідно зацитувала його.

– Ура! – залементував Харитон.

– Ура! – покотилося з двору на вулицю, а з Рибальської на Кловську й Московську та за Собачу тропу.

Оркестр авіаторів вдарив туш.

Тут виступив наперед Андрій Іванов. Підхопивши прапора з Максимових рук, він змахнув полотнищем угору – над молодими, над батьками, над усією юрбою гостей.

– Товариші! – гукнув Іванов.

Йому треба було зіп'ятись на щось, але поруч була лише діжа, підкочена Флегонтом, і він став на весільну діжу.

Люди посунули ближче: що ж скаже на таку нагоду більшовицький на Печерську «глав-коверх»?

Та Іванов сказав зовсім коротко:

– Даниле і Тосю! Робіть у вашому житті все тільки так, щоб бути достойними червоного прапора.

– Ура! – залементував Харитон.

– І слава вашим батькам, що підняли на благословення прапор революції!

– Слава! – гримнули всі.

Оркестр заграва «Інтернаціонал».

І тоді все враз загомоніло, зашуміло й перемішалось. Данила з Тосею кинулися обіймати й цілувати, а тоді підхопили на руки – і не самі вони, своїми ногами, пішли навколо діжі, а попливли над усіма в повітрі, на руках дружок та бояр. Так що й не було кому кидати поліно під ноги і невідомим залишилося, хто ж першим через нього переступить і стане першим у подружжі.

І саме в цей час – коли Данила з Тосею обнесли вже третій раз – біля хвіртки знов утворилась якась колотнеча і в двір в'їхала на велосипеді студентка Марина Драгомирецька.

Марина не зрадила своєї вдачі – спізнилася і на цей раз.

Тільки велосипед під нею був неначе і не її, лискучий нікелем та з сіткою над колесами, англійський «Дукс», а якесь ламане доробало ризького заводу – найдешевшої марки.

– Невже я опізнилася? – у відчаю гукала Марина.

Скотившись з велосипеда, вона ухопила Тосю в обійми і – як обіцяно було – почала її заціловувати до смерті.

І тут виявилося, що Марина з'явилась з подарунком.

У хвіртку пара за парою ввійшли двадцяттеро хлопців і двадцяттеро дівчат – та всі в гарних народних строях: дівчата – в керсетках і вінках, хлопці – в вишиваних сорочках: славнозвісний хор печерської «Просвіти». Бас, баритон і тенор – Данило, Флегонт і Харитон – з поважної причини не могли з'явитись на чергову пробу, щоб практикуватись у виконанні кантати «Слава Україні», – тож весь хор повним складом прибув до них.

Хор вишикувався по голосах перед молодим подружжям і гримнув – та так, що й оркестр авіаторів не здолав би заглушити голоси, – «Славу Україні».

– Оце так-так! – ахнув народ. – Оце так весілля! Та такого і в генерал-губернатора з графом Потоцьким не було! Коли генерал-губернаторів син женився з дочкою графа Потоцького, то під вечерю терликали їм самі скрипалі з Купецького зібрання.

Андрій Іванов підійшов до студентки Драгомирецької і від душі потис їй руку. За ним потрусив руку Марині й Василь Боженко.

– Ну, панно-товаришко! – приказав притому Боженко. – Удружили! Спасибі від ім'я батьків і всього робочого класу!

Тося кинулась до Марини, і тепер вже вона почала зацілювати Марину до смерті.

Після того все ввійшло в лад. Молодих повели до кімнати і посадовили за стіл – «на посаді», тобто, на покуті, якраз проти уквітчаного гільця. Батьки посідали біля своїх дітей, а навпроти – Андрій Іванов, одностайно признаний весільним батьком. Біля нього – не те щоб весільною матір'ю, бо вік і дівоцький стан того не дозволяли, але ж почесною гостею посадовлено панночку Марину Драгомирецьку. Жінки урочисто внесли коровай – два аршини вдовжки і півтора виширшки і, озираючись та прикидаючи в умі, взялися краяти його на дрібні-дрібні шматочки: щоб було кожному бодай причаститися. Тоді й Харитон з Флегонтом внесли своє цеберко і почали розливати «оковиту» по чарках, важко катуючись, – бо ж відра не вистачало й на гостей, а тут же ще й цілий оркестр і сорок хлопців та дівчат з хору!

Та тут Марина Драгомирецька мигнула своїм басам, і просто в хату баси вкотили барильце самогонки на три відра і барило пива – на десять відер.

Оце й була причина запізнення Марини на весілля, а разом і секрет її велосипеда. Марина проміняла свій розкішний, за двісті сорок карбованців куплений «Дукс» на поламане, що й нове коштувало тільки сорок карбованців, доробало ризької марки – і на додачу взяла самогонку й пиво.

Тепер вже могла починатися справжня процедура квітчання молодих хрещатим барвінком, співи дружок та причитання матерів.

Пили самогон, пили пиво, гукали «гірко» – і молоді цілувалися: Данило – урочисто і Тося – стидаючись.

Гості, які не вмістилися в кімнаті, розташувались у садочку, просто між грядками з редискою та левкоями. Жінки таки прихопили з собою дешицю у хусточках: хто піріжок, хто іржавий оселедець, хто цибулину з хлібом.

Шустрі хлопчачки стрілами перелітали під лавру до пані Капітолїни й назад – туди з карбованцями, переданими батьком потай від матері, а назад – з сороківками, закоркованими кукурудзяними качанами.

Оркестр з хором змагалися в чергу: оркестр – танець, хор – веселої на перепочинок. За полечкою – «У сусіда хата біла», за краков'яком – «Ой що ж то за шум учинився».

І навколо діжі кружляли та вибивали спочатку дружки з боярами, потім – вся молодь, а там вдарили лихом об землю й старші – вже ген пізніше, коли сонце сіло за Черепанову гору, запав смерк і в широкому небі над Печерськом засвітилися рясні та огнисті весняні зірки.

Звичайно, перед тим як піти і собі в танець, старше покоління хвацько, в надміру швидкому темпі, відспівало двоголосим хором «Кинем об землю лихом, журбою».

А коли старше покоління в танці притомилось, то полилися – в надміру повільному темпі – і традиційне: «Не осенний мелкий дождичек» та «Реве та стогне Дніпр широкий».

Гуляли це не загорьовані трударі, не жителі нужденних халуп на бідацькій приміській околиці, а безжурні володарі всього рухомого і нерухомого добра на землі.

І, мабуть, тільки на балконі четвертого поверху мавританського будинку не було тієї ночі гульні.

Старий доктор Драгомирецький стояв високо над усіма, ухопившись за голову. Завтра о восьмій – вранішній обхід лікарні, а він досі, запівніч, не міг заснути. Він вже пив валер'янку, нюхав солі – нічого не допомогло. Хіба заснеш, коли на десять кварталів такий гармидер і гвалт? Яке неподобство, яке кричуще порушення правил додержання громадського супокою і тиші! Ні, ні! – цього модного тепер солоденького запобігання перед плебсом доктор Драгомирецький ніяк не сприймав. Хоча, певна річ, і великопанську зневагу до народних низів і, тим паче, утискування їх, доктор теж категорично засуджував.

А втім, доктор Драгомирецький мусив бути чесним з собою. Один раз за життя – було то, певна річ, ще замолоду – і йому довелося ввійти в тісне зіткнення з простолюдином, відбутися, так би мовити, місію ходіння в народ. І якої тяжкої кари зазнали за це і він сам, і... народ. Навіть згадувати прикро, але – що поробиш: мусиш пригадати – почуття нещадного самокритицизму зобов'язує до того.

Був тоді Гервазій Оникійович ще тільки гімназистом четвертого класу, жив з покійними батьками на Солом'янці і захоплювався Луї Буссенаром, Луї Жаколіо та Майн Рідом. А в тому ж підвір'ї в підвалі проживав – прізвища тепер доктору Драгомирецькому вже не пригадати – шустрий та метикуватий хлопчина, на ймення Василько. Гімназист Гервазій, – відчуваючи себе культуртрегером, – читав Василькові і «Вершника без голови», і «Останнього з могікан». По правді, можливо, то й були найкращі хвилини в цілому житті Гервазія Оникійовича. Хлопці мріяли вдвох – захоплювались, жажались, заздрили, неначе зазнавали разом з героями книг усіх надзвичайних пригод у преріях і пампасах: скакали на мустангах, кидали ласо й бумеранги, стріляли з вінчестерів, навіть знімали томагавками скальпи. Словом, вирішено було твердо: тікати на привільне життя в Америку, в країну «Великих озер». І втекли... Що вийшло з того? В Боярці їх зняли з поїзда, Василька батько відшмагав ременем – такий жах, така некультурність і дикунство цих простих людей! А Гервазієві – не купили велосипеда, який був обіцяний йому за перехід з четвертого класу до п'ятого. Ну й, певна річ, заборонили не тільки водитися, але й зустрічатися з тим капосним Васильком. Так і не бачив свого приятеля дитячих літ Гервазій Оникійович з тієї пори. Бо того ж таки року батьки його переселилися з Солом'янки на Печерськ.

Ні, ні! Батьків Гервазій Оникійович не буде осуджувати. Вони тоді вчинили нехай і суворо, але педагогічно: не можна потурати дитячим забаганкам. Але правильно вчинив тепер і Гервазій Оникійович, батько, що купив-таки велосипед дочці Марині – шість місяців довелося економити: курити третій сорт тютюну замість вищого, дубек-анатолійський, і пити в неділю не склянку лафіту, а звичайний бессарабський кисляк. Бо ж закінчила Маринка гімназію з срібною медаллю, склала додаткові іспити з латині і вволила батькову волю – продовжити їх славний медичний рід! Молодчага! Нехай покатається тепер: спорт – річ корисна для здоров'я обох статей, і чоловічої, і жіночої. Можливо, захоплення спортом пригасить нездорову цікавість дівчини до цього самого... модного тепер демократизму та українства. Ось він, цей хвалений Маринкою демос, п'є, гуляє, вибиває гопака і оглашає цілу околицю диким лементом. Добре ще, що сьогодні Маринки пізно вдома нема – либонь, возиться з своєю секцією «Просвіти». Вже нехай краще буде «Просвіта» – все ж таки культура, нехай і малоросійська, а не отаке кричуще неподобство...

Доктор Драгомирецький вирішив прийняти подвійну дозу вероналу, – щоб таки переспати часинку, пішов з балкона геть, щільно причинив двері і спустив важкі штори.

Певна річ, коли б він знав, що дочка його – там, у самісінькому вирі неподобних подій, навіть є їх активним учасником, коштом подарованого батьком велосипеда, – сердешного доктора, поза всяким сумнівом, ухопив би грець, тобто *aroplexia cerebri*.

Втім, було вже таки пізно, і бучне весілля почало притихати: пішов оркестр, пішов хор, бумкали тільки троїсті музики, потягли по домівках потроху і гості. Приставити Марину живою і здоровою додому викликався Флегонт.

3

«Політики» одначе залишилися вірні собі.

Один по одному вони виходили з душною кімнати, від весільного столу, і притулялись перекурити на призьбі.

На цей раз зачалася гутірка не з високої політики, а з міркувань з приводу перспектив рибної ловлі – з огляду на цьогорічну повідь, якої і старожили не пам'ятали: вода цього року сягала Контрактової площі на Подолі, садиби Видубецького монастиря за Теличкою і заливала Дарницю.

Суди та пересуди почались, як завжди, зі спогадів про те, як Іван взяв сома на вісім пудів та як Максимові мелькнула щука на два метри. Ремствували, що за старих часів риби в Дніпрі було видимо-невидимо, а нині і Дніпро не той, та й риба не та. Дехто закидав вже вудку цього року, дехто ставив і ятері та верші, – і перші спостереження були зовсім невтішні: судак зовсім не брався, лящ комизився, а окунь клював тільки миршавий та дрібний.

До рибальського гуртка приєднався й Василь Боженко, хоча, живши аж під Звіринцем, був рибалкою абияким.

При весільному столі він швидко занудьгував, бо по третій чарці вже й не хватило. Тому, побажавши молодим щастя та дрібних діточок, ще й приказавши притому Тосі – «краще полин їсти, ніж з нелюбом за стіл сісти», а Данилові – «бери жінку в самій льолі, аби була до любові», – Боженко поспішив до гурту поважних людей.

Підсів до рибалок і Андрій Іванов, його роль весільного батька фактично вже вичерпалась. До безсловесної риби Іванов був байдужий, але його завжди тягло до людей, коли вони балакали між собою. До революції Іванов таки ніколи й не обідав вдома, на квартирі Дюбина, де стояв, а неодмінно ходив аж на Бессарабку, в чайну Германовського, де кредитувалися до «получки» робітники: тут можна було поготорити вільно, розкидаючи зерна більшовицького протесту, а в закапелку за буфетом переховувалася завжди така-сяка «література» – для того, хто виявить особливий інтерес.

З появи Іванова негайно ж і скористався дядько Оксентій Нечипорук: він знав, що цей керівник більшовиків «Арсеналу» має серед робітників найбільший авторитет.

– От ви мені, товариш головний робочий, – почав Оксентій, встряваючи в розмову про методи риболовства, – може, до ладу відповісте, спасибі вам, на самий головний вопрос?

– Давайте, дядьку, – охоче озвався Іванов, – ваш вопрос. Якщо я не відповім, то, може, всі гуртом подужаємо!

– От в Узині, к приміру, на Васильківщині, – зразу й повів Оксентій, – тобто в сусідньому з нами повіті, збунтувалися батраки проти свого пана, поміщиці графині Браницької: домагаються, як от і ви, робочі, щоб робити у полі, як і на заводі, тільки вісім годин...

Повідомлення викликало інтерес. «Політики» присунулися тісніше, і перебіг насторожений гомін.

– Ну, ну? – підбадьорив Оксентія Іванов. – Дуже цікаво! Кажіть, товаришу, далі?

– А в Лосятині, скажімо, теж по сусідству з нами, тільки Гребінківської волості, і теж у графині Браницької, так селянський земельний комітет і зовсім заборонив панському управителеві обсіватися, тобто наклав, як тепер кажуть, на панські землі народний «секвестр», –

дядько Оксентій дуже полюбляв вимовляти нові слова, – щоб, значиться, поділити землю поміж селянами-хліборобами...

– Ну, ну? – пересів до Оксентія ближче, запалившись інтересом, і Боженко. – Кажи, кажи, що ж далі було?

– А далі, – зітхнув Оксентій, – нічого й не було. Бо не знали люди, як же його ділити землю: всім нарівно чи, може, бідним – більше, а багатіям – і зовсім не давати нічого? Хто ж його знає, як по справедливості буде?

– Чи бач! – скрикнув Фіалек, і всі заворушились. – А ми на село й не поткнемось! А ще більшовиками прозиваємось! Допомогти ж людям треба, роз'яснити...

– А треба, треба! – гаряче відгукнувся Оксентій. – Бо, скажімо, в Рокитному або й Юзефівці, в пана Шмінке, так люди геть розтягли по хатах реманент, ще й костюл за димом пустили, бо туди пан з переляку заховався...

– Здорово! – гукнув Боженко і ляснув сусідів по плечах.

– Та яке ж там – здорово? – з скрухою озвався Оксентій. – Зразу ж, точнісінько, як ще за царя бувало, козаки з-під фронту прибули. Вишомполювали півсела і наказали панське добро нести назад. І в Лосятин, – додав вже зовсім сумно Оксентій, – теж прибула комісія з папером: мовляв, до Установчих зборів землю ніяк не ділити. І в Узині теж: заборонив комісар Тимчасового уряду робити батракам тільки вісім годин, бо ж то – завод, а то – земля: лозунг непідходящий, особливо – в сезон...

– От веремія! – аж підхопився Боженко і замахав кулаками. – Та коли так піде далі, товариші...

Але Оксентій його перебив:

– Веремія і є! Так от, і питаюся, товаришу головний робочий, як же воно буде тепер? Наділятиме революція селян землею чи не наділятиме? Га?

Всі обернулись до Іванова.

Іванов оправив пояс з солдатською бляхою на гімнастерці і не поспішаючи відказав:

– Що ж, коли питаєте, товаришу, то я вам відповім.

– Ну, ну? – Оксентій аж звівся з призьби, так йому нетерпеливилось почути нарешті відповідь.

– Не наділятиме! – сказав Іванов.

Оксентій вдарив у поли:

– Як? Революція та й не дасть хліборобові землі? А мій Дем'ян з фронту пише... – Він захапався по кишенях за Дем'яновим листом.

– Революція, – сказав Іванов, – всяка буває. Для буржуїв і для трудового народу. У нас, дядьку, щоб ви знали, революція зараз уже не для трудового народу: буржуї прибрали революцію собі до рук. Буржуазна, виходить, революція. І трудовому народу – чи робітникам по заводах, чи селянам коло землі, – ще гай-гай боротися треба за свої права! І поки ми, робітники та селяни, не візьмемо владу в країні в свої власні руки, до тої пори...

– Так треба ж брати її, владу, значить! – аж гукнув Оксентій. – Чому ви, робочі, ви ж таки – передовий елемент, у вас – всякі партії, не візьмете її в городі, а тоді б і ми на селі? От мій Дем'ян... – він замахав вже добутиим Дем'яновим листом.

– А тому, – знову спокійно відказав Іванов, – що до речі згадали ви, дядьку, про всякі партії. Партій розвелось чимало, а до згоди між собою партії ці якраз і не можуть прийти. От, скажімо, наша партія, більшовиків, прямо каже: землю селянам негайно і задурно, без викупу! А от, скажімо, є такі – меншовики, так ті...

– Більшовики, меншовики! – закричав Іван Бриль, що теж вже висунувся з хати від весільного столу, дарма що – батько, бо не міг стримати свого потягу до гутірки «політиків» на призьбі. – Знову тієї! Одна партія нехай для робочого класу буде – соціал-демократія – і край!

– Вірно! – гукнув і Максим Колиберда, що теж, слідом за своїм другом, вислизнув з-за весільного столу. – Замирити треба, привести до згоди! В інтересах революції! – І він затяг пісню, бо був таки п'янений:

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона...

– А оце вже і є меншовизм, – урвав його Іванов.

– Що? – затупцював на місці Максим. – Пісня самого поета Котляревського – меншовизм?

– Та пісня – ні, – посміхнувся Іванов. – А от те, що ви з Іваном кажете про замирення і злиття партій, – якраз і є меншовизм.

Іван Бриль посатанів:

– Тобто і ти кажеш, що я з Максимом – меншовики?

– Я сказав, – розсердився й Іванов, – що згоди між буржуйськими та пролетарською партією прагнуть якраз меншовики. Ти що, недочувати вже на старості літ почав? Не може бути, щоб було дві правди! Правда в одній партії – за цією партією і треба йти!

– Так і я ж те саме кажу, – замирливо пробубонів Іван. – А то – меншовики, більшовики! Хай буде програма точно по соціал-демократії, як Володимир Ілліч Ульянов-Ленін казав, – без того, щоб один крок уперед, а тоді – два назад...

Максим ехидним голосом зупинив свого друга. Зауваження Іванова дошкулило йому: де ж таки – образив «меншовиком».

– Не твоє, свате, собаче діло про такі речі судити. Судити про партію – діло партійне. А ми ж з тобою – позапартійні, просто собі соціал-демократи, і права слова не маємо, коли поміж більшовиків мова про партійні діла йде...

– А оце ти, Максиме, вже просто свиня, – плюнув Іванов. На «свиню» Максим не образився. – І справді, закидаєш, наче меншовицький провокатор...

– І-і-і! – зірвався нарівні і затупцював на місці Максим, – то таки виходить, що я...

– Цить! – гарикнув на нього Боженко. – Дай же чоловікові сказати!

Всі «політики» також шумно зацитькали на єрепенистого Максима.

– Я тільки хочу сказати, – заспокоюючися, мовив Іванов, – що більшовицька партія – авангард робітничого класу, і весь робітничий клас має право і повинен мати свою думку про свій авангард, про його діла і програму теж. Та й, – Іванов кивнув на старого Бриля, – сьогодні він – чоловік позапартійний, а завтра, дивись, може, і він у нашу партію вступить. Та й ти теж...

Боженко раптом грізно посунувся на Івана Бриля.

– І правда! – загорлав Боженко, замахавши кулаками. – Ти, Йване, покинь ханьки мняти біля партії! Це тобі не дівка на вечорницях! Залицяєшся, сучий син: і гарне слівце закинеш, і поцілуєш у закапелку, і рукам волі даси коло пазухи, а сватів заслати – нема! – Боженко насувався на Івана, загрозливо розмахуючи руками. – Ти чому позапартійним живеш, сучий син? Ти що – перекупка з Галицького базару чи – обиватель з кафе «Семадені» на Хрещатику?

– Та ти не той... ти не дуже! – задкував Іван, ухиляючись від Боженкових рук.

– Двадцять років ти в революції крутишся, як кізак в ополонці, а до партії не йдеш...

– Так його! – під'юджив Фіалек. – По кумполу його, Василю! Його, бач, ні п'ятий рік не навчив, ні кров, що проливав з нами у Політехніці!

– Ти чого, старий чорт, – вже заревів Боженко, підбадьорений підтримкою, і таки піймав Івана за сорочку на грудях, – в партію не вступаєш? В нашу – в пролетарську партію соціал-демократів більшовики?

– Так і ти ж ще двох місяців нема, як вписався! – намагався Іван одірвати чіпкі пальці Боженка від своєї празникової сорочки. – Чому ти, розумний, раніше не вступив?

– Тому що дурний був. А тепер порозумнішав, як меншовицькі провокатори нас міністрам-капіталістам продали!

– Облиш, Василю! – реготав Іванов. – Хіба в партію силою заганяють? Дивись, ти йому на сорочці гудзика одірвав!

– Я не силою, а серцем своїм до його серця промовляю. Таких, як він, риболовів, за горло треба брати, щоб у голові ясно було! Нехай скаже, старе опудало, вступить до нашої партії чи ні?

– Облиш сорочку! – почав благодіти Іван. – Пусті! Справді, гудзика одірвав. От нехай Максим скаже: вже не раз ми з ним про це мову вели...

Максим, що хитро підсміхався, поки запальний Боженко толочив його друга об стінку, спробував стушуватись, коли Боженко кинув на нього лютим поглядом.

– Я – що? Я – нічого. Говорили-балакали, звичайно.

– Ну й що? – гарикнув Боженко. – І до чого домовились?

– Старі ми вже з кумом... з сватом пак. Підтопталися вже. От дітей вінчаємо...

– Ти кажи прямо, – ухопив другою рукою і його за манишку Боженко. – За більшовицьку партію чи – проти?

– Та я – за! – відсахнувся Максим. – Бог з тобою!

Але тут Іван Антонович метко вивернувся, ухопив Боженка за плечі і ловко завернув йому руки за спину: він таки був кремезніший проти Василя Назаровича. Та Боженко теж вивернувся і перехопив Іванові руки зверху: він таки був меткіший.

Сміх покотив гуртком «політиків», а Бриль з Боженком вхопилися «на пояски» і почали валити один одного з ніг.

– Ах ти ж – пацан! – крехтів Іван.

– Морока нам, пацанам, з вами, старою гвардією! – крехтів і Василь.

Проти Івана Бриля Боженко був трохи молодший, але мав за плечима і страйки, і демонстрації, і кривавий п'ятий рік, і тюрму, а на плечах – рубці від козацьких нагаїв.

Вони борюкались. А гурт «політиків» та рибалок перетворився враз на заядлих болільників: французька боротьба завжди користалась у робітничому колі повагою.

– Тур де бра! – линули з гурту слушні поради. – На нельсона бери! Зробить міст, а ти йому – під плече!.. Е, ні, стій, – ніжку не можна! Заборонений прийом! – Болільники були запальні, однак справедливі.

А вгорі вже блідли зорі: западала пізня ніч. З Дніпра потягло прохолодою, а з печерських садів – духмяним ароматом молодої брості. В хаті бумкав бубон, бряжчали цимбали, високо і тонко виводила скрипка. Награвали краков'яка.

За рогом, за чотири двори, під дверима мавританського будинку, стояли Марина з доробалом-велосипедом і Флегонт. Марина казала: «Ну, бувайте!» – і робила два кроки до дверей, але Флегонт в цю хвилину гукав: «Хвилинку, товаришко Марино, а як же...» – і Марина спинялась, щоб докінчити розмову. Потім «Ну, бувайте» – казав Флегонт і робив два кроки геть, але тоді гукала Марина: «Постривайте, Флегонте, а як же...» – і вони знову брались докінчувати розмову. Розмова ця була без кінця: вони обоє були активні члени печерської «Просвіти» – було про віщо поговорити. А коли зачіпка є, то можна постояти ще. А постояти хотілось обом...

Троїсті музики нарешті урвали скажений темп краков'яка, стало тихо – зовсім тихо, і тоді – теж тихо – Дівочькі голоси завели старовинної весільної – на добру путь:

Вже лужечки, бережечки вода пойняла,
Молодую Антоніну журба обняла.
Молоденький Данило музики найма,
Молоденькій Тосі тугу розважа.

Молоденька Тося все плаче, рида, —
Не плач, не плач, Тосю, тепер ти моя...

Настав час проводити молодих у комору.

Старша дружка вже наготовила і кетяг червоної калини – подати батькам вранці на ознаку, що молода – чесна, незаймана...

Київ

1

А Київ облягався спати: западала пізня ніч.

Ущух гомін юртливого натовпу на центральних вулицях, тихо стало по вічно шумливих парках на Дніпрових кручах, завмер бренькіт останнього трамвая, зрідка – десь у далині – гуркотили колеса фаєтона по брукові.

Київ спав.

І тільки пісня ще не спала в принишклому на ніч бурхливому місті.

Пісня схоплювалась тут і там – то тут, то там на сорока київських горбах та у десятках глибоких ярів високого берега, на широких просторах майданів і по химерно покручених тісних завулочках, між стрімких кварталів кам'яниць і у затишних садочках біля присадкуватих хатин. Пісня бриніла і в обвіяному вітрами нагрітому старому місті, і на привільній степовій Шулявці, і в задушливій тисняві Подолу, і за похмурою Батийовою горою, і на Солом'янці, і на Деміївці, а над усе – над безмежною, незорою лукою Дніпра, понад тихим плином могутньої ріки.

І була пісня різноманітна та різноголоса – неначе місто співало на різні голоси.

В лаврі, в церкві, що побіля древніх київських печер, – над мощами усім відомих та невідомих навіть прочанам великомучеників – півста наймолодших послухників, яким до постригу був іще строк, а до схими довгий шлях випробувань, спокус та спокут, – юними, але вже смиренними голосами виводили в унісон на передранковій відправі сорок раз, а тоді знову і знову по сорок раз: «Господи, помилуй; Господи, помилуй; Господи, помилуй...»

Молодикам-послушникам було кожному вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять і найбільше – двадцять один рік: їх роки були вже покликані до армії, на фронт, на війну, але послушество в монастирі звільняло їх від призову на позиції.

А зовсім поблизу, тільки через проїзд, однаке за подвійними мурами – монастирськими фортечними та фортечними військового відомства – в бастіоні ще петровських часів, – авіатори, мотористи й техніки обслуги Третього авіаційного парку Південно-Західного фронту долали свої солдатські нічниці піснею, що народилася на фронтах трирічної виснажливої війни. Вони співали: «Спите, орлы боевые, спите с спокойной душой...»

Але то не була пісня на сон, після якого прийде веселе пробудження до нового дня труда, радощів і турбот. То був спів урочистий, сповнений возвеличення подвигу та увіковічення світлої пам'яті загиблих бойових товаришів, – скорботний спів над братською могилою невідомих солдатів.

І вже зовсім безутішно-тужно линула пісня з-під печерських круч, з провалля між Черепановою горою та Собакою тропою, – неначе співали її аж у надрах землі, в самому пеклі, навічно прокляті й повік непростені грішники.

Ця пісня прийшла також з фронтів війни, але з там-того, ворожого боку фронту, з-за річки Збруч, і лилася вона тепер з-поза колючої дротяної огорожі, з вишикуваних шпалерами дерев'яних приземкуватих бараків – з табору військовополонених. Це була – «Чуєш, брате мій, товаришу мій...», і співали її галичани з легіону «Січових стрільців», українського формування австро-угорської армії цісаря Франца-Йосифа. Вони заповзято воювали, коли попереду був – цар, а позаду – цісар. І цар люто гнобив український народ, а цісар дав святу обітницю – деус вобіскуп! – після цієї війни вже русинів-українців більше не гнітити, якщо, звичайно, його цісарське військо здобуде в цій війні перемогу над царем. Але вони не схотіли воювати, коли царя скинуто і натомість настала на цьому боці Збруча нібито воля, і самохіть передалися

в полон братам-українцям з цього боку, запалені мрією об'єднати нарешті віками роз'єднаний, знедолений і скривджений рідний народ. Та бранців посадили за колючий дріт і тримали під особливо суворою охороною в особливому концтаборі для виконання особливо важких примусових робіт.

Тепер вони приспівували: «Чуєш, кру, кру, кру, в чужині умру...», і був це, справді, особливо тужний спів, бо співали вони в своїй рідній стороні, яка, проте, виявилась для них чужою.

Це була журна пісня невимовної трагедії українського народу, тіло якого віками пошматоване кордонами кількох держав.

А з далекого Сирця – зовсім з іншого кінця величезного міста – неначе смутний відгомін, линуло – «А вже років двісті, як козак у неволі понад Дніпром ходить, викликає долі».

Тут, у етапних казармах київського гарнізону, українська Центральна Рада, яка прагнула створити національну українську державу і ладналась оголосити себе її першим урядом, затримувала з маршових рот, що прямували на фронт на поповнення діючих частин, всіх солдатів російської армії походженням – українців. Центральна Рада готувалась оголосити цей контингент першою збройною силою, якій і стати на оборону визвольних поривань української нації.

Солдати-маршовики, походженням українці, приспівували «Гей, виydi, доле, із води, визволь, визволь, серденько, із біди», – але майбутнього свого собі не уявляли.

А втім, унятливий слухач за тим багатоголоссям київських співів квітневої ночі тисяча дев'яност сімнадцятого року міг би побачити всю суперечливість київського, та й по всій Україні, народного життя.

2

В самому центрі міста, на Володимирській, з вікон аудиторій університету Святого Володимира, широко розчинених і несподівано яскраво освітлених у такий пізній час, – звучав ладний, суголосний хор юних голосів. Співалося «Из страны, страны далекой, с Волги-матушки широкой». То співали студенти університету, і вони справді щойно прибули з Волги, з міста Саратова, куди першого року війни, під загрозою прориву австро-німецької армії на Київ, університет був евакуйований. Повернувшись тепер, після революції, – не тому, що загроза прориву відпала, а тому, що революція поламала всі плани, дислокації та норми царського часу, – студенти зібралися в мурах своєї альма-матер на бучне свято і, захоплені безмежними перспективами революційного прийдешнього, з особливим захватом та смаком приспівували: «Первый тост – за наш народ, за святой девиз – вперед!»

А за Галицьким базаром, на далекій Шулявці, де й на електрику ще не спромоглись, а світили, шиплячи та пахкаючи проти поривів вітру, газокаильні ліхтарі – «чудо двадцятого віку», – в цю пізню пору аж луна з виляском йшла від веселих музик із присвистом та притоптуванням закаблуків у танцю. Награвалося «Сім сорок». То парикмахер Мунька з кумедним по паспорту прізвищем Барон і семінарист Наркис Уведенський щойно закрили чергове засідання «клубу київських анархістів» і розходилися по домівках. З ними була й Поля Каракута – дівчина первісної вроди, з двома довгими русими косами і трагічними очима: через цю писану вроду та оці русі коси і звів її блискучий офіцер-аристократ, ад'ютант самого командуючого Київським прифронтовим військовим округом. З тої пори і закостенів у погляді Каракутиних очей трагічний вираз, з тої пори, знічев'я, і почала вона відвідувати кіносеанси та танці до ранку в клубі «Мать-анархія». Мунька Барон і Наркис Уведенський накинули на красуню оком і поклали собі виховати з неї першу в Києві дівчину-анархістку.

Не спав іще, як і завжди під цю пору, і садок «Шато де флер» – на схилах Дніпра. В шантані «Шато» в прокурений, задимлений залі бряжчали виделки, дзвеніли келихи, хлопали корки від шампанського. Прапорщики та корнети, у яких фронтові відпустки давно вже про-

строчено, – бліді з перепою, з очима, несамовитими після «марафету», – вп'ялися поглядом в невеличку естраду. На естраді, на великому барабані, в коротенькій серпанковій спідничці, танцювала матчиш прославлена по всіх київських зланих місцях «Матильда». В рефрені вона приспівувала «Смотрите здесь, смотрите там, – нравится ли это вам?» – і підкидала притому спідничку то спереду, то ззаду. П'яні прапорщики та корнети одчайдушно підхоплювали – «Моя мама-шансонетка по ночам не спит» і від повноти почувань пострілювали з пістолетів у електричні лампочки на жирандолях. За розбиту лампочку дописувалось у рахунку полтинник, за постріл – з огляду на військовий час – штрафу двадцять п'ять карбованців.

В цей же час у невеличкому, але комфортабельному особнячку на розі Караваївської та Кузнечної, в резиденції редактора київської чорносотенної газети «Киевлянин» і глави монархічного клубу «Двоглавий орел» та погромної організації «Михайла-архангела» Шульгіна, – того самого, що умовляв царя Миколу Другого зректись престолу на користь брата свого, Михайла, – вікна були щільно зачинені і віконниці взято на прогоничі. Та чуйне вухо однаково могло розібрати навіть крізь подвійні рами та товсті мури – негучний, але дружний спів. В ідальні особняка довкола величезного овального обіднього стола, на якому стояли тільки пляшки шустовського коньяку «три зірочки», накраяний лимон та чашечки з кавою по-турецькому, – сиділи тридцять три чоловіки в офіцерській формі гвардійських полків. Поміж тридцяти трьох полковників, підполковників, ротмістрів і капітанів були: князь Шувалов, князь Куракін, граф Ностіц, граф Шембек, граф Гейден, граф Бобринський і молодий безвусий герцог Лейхтенберзький. Крім того – одприски можновладних фамілій Балашових, Потоцьких, Браницьких, Фальцфейнів, Скоропадських, Ханенків, Терещенків, Галаганів, десяток остзейських баронів, а також – ад'ютант та старший офіцер для особливих доручень самого командуючого Київським військовим округом, штабс-капітан Боголепов-Южин.

Цей цвіт офіцерства гвардійських полків зібрався з різних кутків фронту сюди, в утлий київський особнячок на розі Караваївської та Кузнечної, спеціально на екстрену нараду, метою якої було – відновити в Росії монархію і настановити на царя коли не Михайла, то бодай Кирила Романова. Для початку вирішено утворити з центром у Києві «Союз офіцерів Південно-Західного фронту», а царицю-матір – негайно вивезти з київського царського палацу, з-під конвою Київської Ради робітничих депутатів, – в палац «Лівадію» в Криму. Установчий «Комітет тридцять три» – так він себе сьогодні найменував – почував себе особливо певно тому, що на чолі армій найближчих Південно-Західного та Румунського фронтів, а також на лівому фланзі фронту Західного стояли такі бойові, заслужені та віддані вірі, царю і вітчизні генерали, як Корнілов, Лукомський, Шкуро, Мамонтов, Щербачов, Каледін і Денікін.

Прийнявши рішення, тридцять три офіцери і один цивільний, господар дому і фундатор першого після революції монархічного союзу, – звелися, витяглись струнко і проспівали в спів-голоса «Боже, царя храни...».

А на далекому Подолі, над самісінькою гладінню наче закрижаних у нічному спокою хвиль моря-Дніпра, розлитого повинню аж до Десни, – в недавно відкритому «Клубі матросів Дніпровської флотилії» – теж ще світилося, і вікна на пристань були широко розчинені. Після щойно з неодмінним запізненням закінченої недільної вистави, опери «Наталка Полтавка», здійсненої силами найстарішого в Києві аматорського драматичного гуртка залізничників, відбувалась ще нічна репетиція хорового гуртка. Матроський хор посилено готувався до святкування Першого травня. Більшовики міста вирішили вийти на демонстрацію окремою колоною – нарізно від меншовиків, есерів та інших буржуазних партій, і співам у більшовицькій колоні мав завдавати тон саме матроський хор. Розучували «Шалійте, шалійте, скажені кати». Могутня пісня боротьби котилась широкими просторами дніпровської луки від Наталки через Труханів острів аж на Вигурівщину.

Співи над Києвом зринали і тут, і там – на Лук'янівці, і в Голосієві, – але вулиці київські були вже пусті.

Київ спав.

Тільки на розі Володимирської та Великої Підвальної, між Золотими воротами – з одного боку, та кафе «Маркіз» – з другого, на низенькому візку, власне – невеличкій площадці на чотирьох коліщатах, – сидів інвалід без обох ніг. Поруч з ним, просто на цеглинах тротуару, лежав кашкет, перевернутий догори низом, і в ньому – купка мідних та дрібних срібних монет. Безногий стиха награв на банджо і наспівував з репертуару Вьяльцевої: «Белой акации гроздь душистые». Це був відомий усім киянам жебрак Шпулька. О восьмій годині його привозила сюди племінниця Поля – дівчина з довгими русими косами, а забирала о другій вночі. Шпулька працював лише в вечірні години: в цю пору рясніше було п'яних і більше «чистої» публіки, а п'яні і «чиста» публіка, як відомо, подають щедріше. Крім того, вдень у Шпульки були інші справи та інакший клопіт. Безногий Шпулька був головою корпорації київських жебраків – це він визначав, кому, коли й в якому районі жебрачити. Був він водночас і вельми популярним поміж усіх гульвіс лихварем, в якого завжди можна було перехопити сотню або тисячу – під п'ятдесят процентів місячних.

Вікно під самісіньким дахом над кафе «Маркіз» було ще відчинене, і звідтіля, заглушаючи Шпульчине банджо, пливли ніжні і пристрасні пасажі «Апассіонати» Бетховена. То грала Лія Штерн – курсистка, студентка консерваторії. На життя вона заробляла, працюючи в аптеці напроти фармацевтом.

Лія закінчила форте, урвала грання і причинила вікно: з Дніпра повіяло передранковою прохолодою.

Шпулька теж урвав бренькіт на банджо і заховав інструмент у сап'яновий футляр. Через скверик біля руїн наближалась дівоча постать з двома косами через плече. Племінниця Поля вже йшла забирати безногого дядька додому.

Западала ніч, Київ спав, але й не спав – живий та чуйний: співи зринали і тут, і там, і здавалось, наче великий неспокійний табір тільки прикорнув на часинку і виставив численну сторожу берегти його сон, а сторожа перегукується з кінця в кінець – «вартуй!» – пильнуючи спокою тубільців та підступів невідомого причаєного нападника. Пісні стерегли сон столиці і неначе заколисували її. Київ був неначе вкутаний у пісню.

3

Та над усе – заглушаючи всі пісні – розливався над весняним Києвом солов'иний спів. Вони сміялись і плакали, київські солов'ї, вони захлинались пристрасним тьохканням і виводили кличні рулади, розсипались дрібними трелями і завмирили на низьких акордах, і знову кидали в безмежний простір, пронизаний зеленавим сяйвом місячного світла, лункий, нестерпно-звобний, благальний і тріумфуючий поклик кохання.

Солов'ї співали скрізь. І у вологому затінку ярів над дніпровськими урвищами, – в хащах верболозів, держидерева та бузини; і в самісінькому центрі міста між похмурих кам'яниць та величних палаців – у густій ароматній брості каштанів; і в темних закутках під глухими парканами, – де в цю хвилину царі нічної вулиці, нальотники, під дулами наганів роздягали необережного перехожого: волення жертв не полохало солов'їв.

Але найдужчим був солов'иний спів, звичайно, над Дніпром. Один починав ген аж біля Видубецького монастиря, другий підхоплював на Аскольдовій могилі, ще інший відповідав від Святого Володимира. І тоді вже годі було розібрати, звідки лине спів: співав, здавалось, кожний куш бузку, кожна молода травинка, навіть кожний камінь на березі...

На Рибальській теж співали вже тільки солов'ї: весільні співи давно відбриніли. Гості розійшлись, молоді обляглись у коморі на свою першу шлюбну ніч, полягали спати потомлені мами, дружки, бояри і коровайниці.

Але при столі в хаті Брилів ще залишилось трохи людей.

Вони відсунули уквітчане весільне гілице у куток, змахнули крихти з скатертини і сиділи тісно, нахилившись над аркушем паперу, що лежав на столі.

Оксентій Нечипорук, Іван Бриль, Максим Колиберда, Андрій Іванов, Ян Фіалек, Василь Боженко та Федір Королевич писали листа солдатові Дем'яну Нечипоруку на позиції – у відповідь на його лист батькові Оксентієві Нечипоруку.

Вони писали всі гуртом: Оксентій питає, а йому хтось відповідає, інший підкидає від себе слівце, ще інший додає своє для ясності. Тоді речення лягало на папір. А виходило так:

«Революцію зробив трудовий народ – робітники та селяни, зодягнуті нині в солдатські шинелі. Та буржуї скористалися з неорганізованості широких трудових верств і захопили державну владу в свої руки...»

– Уявляєте, хлопці, – казав Іванов, одриваючись від листа, – що то буде, коли владу в свої руки візьмемо ми, робітники та селяни?

Він казав – «хлопці», дарма що сам був наймолодший, а інші всі – майже старики проти нього. Але, може, саме тому, що були всі вони – люди трудного і загорьованого життя і вже майже на схилі свого віку, то – коли наvertало на мрії – кортіло звернутись до них як до молодих, що тільки-тільки ступають на свою життєву путь. Адже свого вони ще не вимріяли.

А слова інших тимчасом лягали на папір довгими рядками:

«Користаючись з того, що пролетаріат, сп'янівши від успіху, не вмів розібратися в гучних та облесливих фразах буржуйських підплескувачів, меншовиків та есерів, ці паразити та зрадники, різні угодовські партії, облудно пролізли на плечах пролетарів і трудового селянства в органи молодії, нехай ще й не державної, але класової влади трудящих – у Ради...»

І Боженко так само мрійливо озивався на слова Іванова:

– Догори сподом поставимо світ – я це добре собі уявляю! І першим ділом – покінчимо з війною...

А слова далі лягали на папір:

«Війна триває і далі. І при Тимчасовому уряді міністрів-капіталістів так само лишається грабіжницькою, імперіалістичною війною...»

– Насамперед, – вдавався у мрії і Ян Фіалек, збуджено посіпуючи руську борідку, – здійснимо гасло: заводи – робітникам, землю – селянам!

І на папір лягало:

«Земля, як і раніше, залишається досі у поміщиків, а на селян, котрі насмілюються вимагати її для себе, Тимчасовий уряд, як і цар Микола давніше, насилає карателів-офіцерів...»

Виходив наче й не лист до солдата Дем'яна на фронт, а ціла прокламація. Втім, ці слова і були з прокламації – щойно видрукуваної київськими більшовиками у друкарні на Думському майдані.

Іван Бриль теж прилучав свій голос до мрійників, але – така вже вдача в нього була – зауважував розсудливо:

– На світову революцію тоді нас потягне, право-слово, товариші: щоб, значить, не тільки для нас, а для всіх трудових людей на світі настала свобода і восторжествувала програма соціал-демократії. Ось слухайте мені сюди, я зараз це точно скажу...

Але непосидячий Максим Колиберда прохоплювався, щоб старий його побратим не заговорив аж до ранку:

– Атож, атож! Щоб ніде не було на світі ні банкірів, ні фабрикантів, ані поміщиків...

І тоді сам собою лягав у листі до солдата Дем'яна висновок з усього сказаного попереду:

«Солдат! Виходь з окопів! Кажи: геть війну! Викликай з німецьких окопів німецького солдата – він такий же робітник і селянин. Нехай і він скаже: геть війну! Братайтеся, солдати ворожих армій! До братання на фронті закликає солдатів більшовицька партія та вождь, товариш Володимир Ілліч Ульянов-Ленін...»

Але тут сумніви та побоювання вже остаточно перейняли обережного та оглядистого Оксентія Нечипорука, і він стривожено підкинув ще запитання:

– А коли пани, поміщики, буржуазія всяка та паразити не дадуть своєї згоди на те? Що тоді буде?

– Ох і веремія ж тоді, браток, почнеться! – скрикував Боженко.

– Тихо, ти! – спинав його Іванов і зиркав скося на дверці до комори. – Молодих побудиш!

І вони писали далі й гомоніли стиха – щоб не розбуркати молодих у їх першому прекрасному шлюбному сні.

Довкола хати, у садочку і на вулиці, було зовсім тихо – самий солов'иний спів. Але солов'иний спів не порушує нічної тиші, тільки заглиблює її. І тільки паровозні гудки з далекого Києва-Другого та гудки пароплавів з Дніпра інколи вповзали в кімнату крізь розчинені вікна: далекі гудки паровозів та пароплавів, зовсім нечутні вдень, вночі стають наче гучніші, більш хвилюючі і тривожні. Вони наче кличуть кудись і обіцяють щось – невідомо куди і не знати що.

Прокламацію закінчено.

Лист до солдата Дем'яна Нечипорука – на позиції, в гвардійський корпус, – вийшов довгий, на двох сторінках, видертих з учнівського зошита «в дві косі». Його згорнули вчетверо і поклали в конверт – без марки, бо на фронт, – і виписали адресу: номер польової пошти.

І тоді розігнули спини і глибоко на всі груди дихнули привіллям київської весняної ночі.

Весна на київських горах теж куди відчутніше вночі, як удень.

Їй додають сили й краси не самі солов'ині співи, але й пахощі, що забивають дух, тамують биття серця і паморочать свідомість.

Бальзамічно пахне тополя в сережках, пахне глейка брость на каштанах, пахне брунька на липі, пахне цвіт абрикоса, яблуні, вишні, пахне сама земля – чорна, глиниста, піскувата – кожна скиба на свій аромат.

Їй додає краси і неправдоподібна прозорість нічного повітря над Києвом.

Парки, що стояли вдень у зеленавому мареві першої, дрібної ще в кронах зелені, зараз, у місячному саяві, погустішали й повились мерехтливим туманом, наче прибиті памороззю після відлиги. Місячне саяво пронизувало все, і крізь нього повітря вгорі робилося прозорим, неначе його й зовсім не було. Далина стала глибшою, а тіні на землі – чіткішими в контурах. І це збагачувало та поширювало зір.

І здавалося, що там, удалині, та й тут, близько, між чорними тінями, ховається якась таємниця, якась загадка – і її неодмінно треба розгадати, тепер же, негайно, ту ж мить.

І чути такої ночі над Києвом – через яри та провалля, з шпиля на шпиль, – на багато гін, як над широким морем. Скажеш на одному березі Дніпра, а почувеш – на другому, ледь примітному для ока...

Благий вітерець приніс ще відгомін пізнього співу до хати Брилів: сюди, на Печерськ, звідкілясь аж з нагірного міста.

Співалося хором «Заповіт».

Спів линув з Великої Підвальної, номер двадцять п'ять, з приміщення першої, від революції, української гімназії директора Науменка. В просторах класів парти були зсунуті геть під стіни, просто на підлогу накидано горами торішнього пахучого сіна, і на сіні – покотом, по півста в кожній кімнаті, – лежали, сиділи навпочіпки, а деякі примостилися по підвіконнях розчинених у весняну ніч широких вікон – хлопці-молодики.

І півтисячі юнаків, кожний од сили шістнадцяти-сімнадцяти літ, виводили побожно, як у церкві на молитві:

Як умру, то поховайте мене на могилі,
Серед степу широкого, на Вкраїні милій...

Їм, певне, рано ще було вмирати – тільки ж виходили в світ! Але всім серцем своїм молодим вони любили свою рідну батьківщину, землю батьків і дідів, свій народ – скривджений і знедолений, знеособлений і ображений – і вони хотіли жити для свого народу і віддати йому своє життя. Тільки вони ще не знали, як це зробити. Тому так і співали. Не про смерть був цей спів, а про життя. Бо про життя, віковичне життя свого народу, написав поет ці слова, – і в ці слова, в слова улюбленого поета-борця, вони, молодики, вкладали всю свою любов до рідної батьківщини, до милої України...

В класах першої української гімназії співали гімназисти, реалісти, семінаристи, учні міських вищепочаткових шкіл: їх скликано з усієї України від Слобожанщини до Карпатських передгір'їв, від Чорного моря до Брянської пущі сюди, в столицю Київ, на всеукраїнське віче середньошкільників. Юнацьке віче мало зародити широкий молодняцький національний рух. Найпершим, невідкладним завданням було: школу на Україні зробити українською, навчати в школі рідною мовою і вивчати в ній рідну літературу та історію рідного відроджуваного народу.

Все це були юнаки шістнадцяти-сімнадцяти років – старших не було: старших віком вже покликано до армії, на війну. Батьки цих юнаків – майже поспіль усіх – жили по селах розлогої України, а вони, навчаючись, тулилися по містах і містечках по пансіонах чи учнівських квартирах. Батьки їхні були сільські вчителі, службовці цукроварень, земські лікарі, землеміри й агрономи, управителі панських маєтків, попи провінціальних парафій, урядовці поштового відомства, дрібні крамарі, ремісники та всякий інший служилий люд – одною ногою в місті, другою – на селі.

Вони, ці молодики, як і їхні батьки, запалені були нині нестримним бажанням – будувати Україну.

Як будувати – того вони ще не відали, про те їм мав ще сказати хтось, хтось розумніший, що ближче стояв до «політики».

І вони співали:

Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі
Було видно, було чути, як реве ревучий...

І відгомін співу вітерець з центру міста заносив аж на Печерськ, під хату старого арсенальця Івана Бриля.

І люди в хаті Бриля – сам Бриль, його шуряк Оксентій Нечипорук, його побратим Максим Колиберда та їхні друзі й товариші – Андрій Іванов, Василь Боженко, Ян Фіалек, солдат Федір Королевич – стиха, щоб не побудити молодих у коморі, – підтягали й собі:

Поховайте та вставайте, кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю волю окропіте...

Зорі вже ген зблідли, небо наче посивіло, за дніпровською неозорою лукою – звідтам, звідки й сам Дніпро впливає, – крайнебо зарожевіло.

Надходив світанок.

Першим, як завжди, загув «Арсенал». До нього зразу відгукнулися Південно-російський металургійний та Гретера – Криванека на Шулявці. Потім броварня Бродського, взуттєва фабрика Матіссона на Подолі і Миклошевського на Глибочиці. А тоді вже й всі – Фільварта й Дедіна, Унгермана й Неєдли, «Бронзолит», «Фенікс», «Ауто», «Труд», Кузнецова, Когена, Дувана, Шіманенка, Валентина Єфимова та десятки інших, – один за одним, а там і суцільним хором, і хор гудків покотився від верфі на Подолі аж на гори старого Києва і до Святошина в степ.

Київ-столиця тільки-тільки заснув, але Київ-трудоий вже прокидався. Півста тисяч київських пролетарів наспіх плескали холодною водою в обличчя, хапали сніданок у глечики чи сундучку і мерщій поспішали до заводських брам.

Двірники в білих фартухах вийшли з шлангами в руках – поливати сірий брук вулиць та жовту цеглу тротуарів, щоб на восьму, коли посуне службовець та крамар, їм не курило з-під ніг.

Іванов, Боженко, Фіалек, Бриль та Колиберда пішли на роботу, не переспавши й годинки. А втім, гуляти на весіллі доводиться не щодня.

Квітень, 2

Будинок на Володимирський

1

Професор Михайло Сергійович Грушевський сидів у кабінеті.

Це була простора і світла кімната на другому поверсі. Два широкі вікна виходили на Володимирську вулицю, і молоді каштани, висаджені понад тротуаром, сягали кронами якраз до луток. У цю пору каштани вже виставляли рясно білі свічки цвіту перед самісінькими вікнами, і це було особливо урочисто. Підлогу кімнати застиляли барвисті українські килими – непогана колекція українського килимарства по обох боках Збруча: полтавські, чернігівські, подільські та верховинські, з Гуцульщини. При одній з коротших стін стояв величезний, мореного бука письмовий стіл, позаду нього – велике з готичною спинкою крісло, перед ним – два подібні ж, тільки зі спинками значно нижчими: для відвідувачів. У кімнаті був ще один стіл – круглий, з кількома стільцями довкола – в кутку: для розмов з гостями «на рівній нозі». Ще з меблів було в кімнаті тільки два предмети: дві вузькі, готично видовжені, теж мореного бука, невеличкі шафи. Одна з шафок насправді шафкою не була: в ній вправлено величезні дзигарі – такали вони м'яко і мелодійно. Друга і насправді була книжковою шафою, але на її полицях стояло лише одинадцять книжок – у розкішних сап'янових оправах з золотим тисненням на корінцях. Це було повне видання «Історії України-Руси» професора Михайла Грушевського. Інших книг у кабінеті не було: перечитавши за своє життя гору книжок, професор на схилі віку не любив мати постійно перед очима будь-які книжки, крім своїх власних.

На столі перед професором лежала купа друкарських гранок-шпальт: професор готував для перевидання скорочений курс своєї наукової праці. Це мала бути «Коротка ілюстрована історія України». Потреба в такому виданні була зовсім невідкладна: в годину визволення кожний син нації повинен знати минуле своєї країни, але ж не міг кожнісінький перечитати десять тисяч сторінок!..

На стінах кімнати око могло примітити тільки одну скромну окрасу. Над кріслом, осіняючи того, хто в ньому сидить, висіла невеличка рамка, на кшталт футляра для окладних ікон. Але ікони в футлярі не було. На білому муарі там схрещено два невеличкі прапориці – малиновий і жовто-блакитний, над ними – викарбований з латуні невеличкий тризуб, а під ними – на бронзовому щитку з голубою емаллю – контур лева, що спинається на скелю.

Лев, що спинається на скелю, тризуб та малиновий і жовто-блакитний прапори, – все то були історичні емблеми української державності, тільки професор української історії Грушевський ще остаточно не вирішив, на котрій же з них спинитись для встановлення державного герба України тепер, коли зайшла-таки справа про утворення держави.

Більше в кімнаті нічого не було.

І був це не домашній кабінет професора – в його власній оселі на Паньківській вулиці, а був це кабінет у приміщенні «Педагогічного музею» – по Володимирській, 57, де примістилася тепер українська Центральна Рада.

Бо головою Центральної Ради і був якраз професор Грушевський.

І сидів він зараз у кабінеті сам – замислений та заклопотаний.

Власне, настрої у професора був чудовий, піднесений настрої.

Національне волевиявлення навесні тисяча дев'ятсот сімнадцятого року вибухло раптом таким огнедишним вулканом, що годі було й сподіватися десять років, рік, навіть місяць тому.

Тридцять мільйонів українців – віками дискримінованих, знеособлених, денаціоналізованих – що й українцями не мали себе називати, бо за це треба було йти на каторгу, в тюрму, – тепер, після Лютневої революції, признали себе синами своєї нації. Непогана запорука тому, що нація таки відродиться: поширяться національні організації, конденсується національна економіка – ствердиться і сама національна державність!

Ні, що не кажіть, а підстави для доброго гумору були в професора Грушевського неабиякі!

І справ у голови Центральної Ради під таку пору було, звісно, до біса; ще більше виникало різних запитань, – і всі справи треба було вирішити, а на всі запитання дати відповідь. І вирішувати та відповідати треба було перед лицем історії.

Правда, взаємини Грушевського з історією були свійські: історію України він написав своєю власною рукою.

Але тепер – претендуючи стати на чолі історичного процесу на Україні – історію треба було вже – не писати в минулому, а – робити в сучасному, і це було трудніше, ніж писати.

Тим-то професор історії Грушевський – відомий ерудит, знавець джерел, своя людина в кожному історичному архіві, видатний авторитет поміж істориків цілого слов'янського світу, – ставши головою Центральної Ради, що віднедавна наважилась прийняти на себе місію динамічного творення сучасного України, – і замислився зараз тяжко та жував свою бороду.

Жувати бороду – то була загальновідома професорова звичка. Саме за цю звичку вулична малеча з Паньківської дражнила його «дід-бороодід». А кияни дорослі – «Чорномором», бо тільки пушкінський, з «Руслана і Людмили», лихий чарівник Чорномор міг би змагатися з професором Грушевським на довжину борід. Втім, прозивали Грушевського «гадким чорномором» і його політичні опоненти з партії російських кадетів, – за те, що, всупереч їх програмі завоювання чорноморських проток, Дарданелл та Босфору, для потреб Російської імперії, він домагався приєднання всього чорноморського узбережжя виключно до України, а саме Чорне море іменував не інакше, як – «Українське море».

А Центральна Рада – орган самовладдя, який проголосив, що виповідає всі історичні прагнення українського народу, – утворилась лише півтора місяця тому, сімнадцятого березня, після молебня в Святій Софії, стараннями партії українських кадетів, що мала назву «Товариство українських поступовців». Партія ця мала разом двадцять п'ять членів – поважних і статечних інтелігентів-лібератів – і всі вони поспіль, як фундатори, і ввійшли до складу Центральної Ради. Всі інші партії на Україні, які мали в назві своїй неодмінний префікс «укр», як-от – українські соціал-демократи, українські соціалісти-революціонери, українські соціал-федералісти, українські націонал-революціонери та українські самостійники, – виділили на цю потребу своїх представників на паритетних засновах. Надіслали до Центральної Ради своїх послів і українські губернії та Ради депутатів великих міст. Крім того – в ім'я вищої справедливості, тобто забезпечення інтересів неукраїнських партій, – до складу Центральної Ради ввійшли також російські соціал-демократи, меншовики, російські соціалісти-революціонери, російські трудовики, польські соціалісти, польські націоналісти, єврейські бундівці, єврейські сіоністи та інші, а також – три попи, два ксьондзи і один рабин.

Таким от чином і трапилося, що персональний склад Центральної Ради – в його частині без неодмінного префікса «укр» – раптом переважив елемент український. З цього й почалася біда, – цим і сушив собі зараз голову голова Центральної Ради.

Як же за такого стану встояти на ногах? Як здійснити політичну програму, яка б була національно-українською, а партійно-кадетською? Яким способом гарантувати ствердження української державності, щоб була вона, по-перше, державністю, по-друге, – українською, а головне, – відповідала прагненням і потребам національної еліти, тобто кіл національно-свідомих, поміркованих, статечних, маєтних на своїй рідній землі? Бо тільки ця частина нації, вважав професор Грушевський, є «сіль землі», тобто – здатна й спроможна стати основою дер-

жави, а не якісь там гольтіпаки та перебенді – без нічого святого в душі, крім мрії про шматок хліба, і вже, певна річ, не якісь там перевертні чи зайди-чужинці.

От чим був заклопотаний зараз голова Центральної Ради. От чому він одривався думками від своєї невідкладної праці. Адже речником національної еліти і солі рідної землі вважав саме себе професор української історії Грушевський.

Грушевський дожував бороду – він починав жувати з кінця і потроху доходив аж до основи, підтягаючи підборіддя до рота, – тоді розпустив її широко, майнув величезними стріхатими бровами, поправив пенсне на носі – і подзвонив.

2

Ту ж мить двері прочинились, і поріг переступила дівчина.

І це була дівчина неповторної вроди.

Чорне, двома крилами крука розкинуте на два боки волосся було в неї з потилиці коротко підстрижене під німецьку «бубікопф», але підбите спереду, над білим мармуровим лобом, невеличким задьористим чубчиком. Такі ж чорні, шнурком витягнуті брови відтіняли це античне чоло знизу, і з-під них, прикриті густими й неправдоподібно довгими, одначе зовсім натуральними віями, миттю блискали і зразу ж меркли – щоб за мить знову блиснути і знову померкнути – двійко швидких, гострих, але разом і томних очей. Маленьке, але міцне та круте – вольове підборіддя завершувало цей чарівний образ бездоганим овалом матових щік. І посажена ця виточена голівка була на в міру довгу і в міру тонку шию – гордовитим, сповненим краси і гідності рухом.

Така неземна або, вірніше, – саме земна дівоча краса сама по собі була вища від усяких похвал, але ще яскравішою виглядала вона проти потворності довгобородого карлика перед нею. Дід Грушевський і справді був кап у кап пушкінський Чорномор – «твой оскорбитель, волшебник страшный Черномор, красавиц давний похититель, полных обитатель гор». Він мав такий же гулястий череп, такий же був присадкуватий та клишоногий.

Зодягнута дівчина була у військовий мундир – сіро-зелений австрійський френч, на ногах мала високі шнуровані гонведські бутси, і тільки коліна їй прикривали не рейтузи чи галіфе, а жіноцька, такого ж сукна, що й френч, коротка спідниця.

Справді, таку «Людмилу» ризиковано було б залишити наодинці зі сластолюбним Чорномором, коли б це справді був Чорномор, а не професор Грушевський, та ще коли б земна красуня не гидувала б взагалі мужською статтю, будучи лідером київського, а перед тим – львівського, а ще перед тим – віденського клубу амазонок-чоловіко-ненависниць.

Це була відома Софія Галечко – нині особиста секретарка голови Центральної Ради, а перед тим – аспірантка професора Грушевського в Львівському університеті. Але з перших же днів війни щира українська патріотка покинула студії в університеті і стала до лав легіону «Січових стрільців».

Легіон «Українських січових стрільців» – УСС, або «усусів» – був, як відомо, утворений при самому початку війни в складі австро-угорської армії з благословення австрійського цісаря Франца-Йосифа. Утворив його «Союз визволення України» – СВУ, – організований в переддень війни з українських соціал-демократів та українських соціалістів-революціонерів, однаке з ініціативи трьох зовсім позапартійних на той час найпалкіших українських патріотів. Ці троє були: ідеолог українського національного відродження по обох берегах Збруча, професор російського підданства, але австрійської служби, Михайло Грушевський; провідник українського національно-релігійного руху та покатоличення української нації і на схід від Збруча, в той час як він сам був главою української греко-католицької церкви від Збруча на захід – уніатський митрополит, отець граф Андрій Шептицький; і блискучий офіцер імператорської гвардії та царської ж крові, наймолодший з династії правлячих в Австро-Угорщині

монархів Габсбургів, – принц Вільгельм Габсбург. «Союз визволення України», другого ж дня по його фундації, був політично санкціонований та фінансово підтриманий австро-угорським урядом – з метою організації боротьби за відірвання східних земель України від Російської імперії та прилучення їх до західних земель України в Австро-Угорській імперії. Ерцгерцог Карл Габсбург – після вбивства в Сараєві сина імператора Франца-Йосифа Рудольфа, що стало нібито приводом до початку світової війни, – став престолонаслідником і мав невдовзі перейняти скіпетр від свого старезного, на схилі віку, батька, а молодший Вільгельм залишався, таким чином, без династичних перспектив, тому й претендував посісти трон бодай українського короля. В ім'я цього він і змінив ім'я Вільгельм на Василь, а прізвище прибрав Вишиваний – відповідно до прізвиська, яке вже дістав у народі за те, що завжди ходив тільки у вишиваний українській сорочці, демонструючи цим свою монаршу прихильність до національної української емансипації.

Саме в зв'язку з цими скандальними та крамольними проти Російської імперії фактами професор Грушевський – якого початок війни між Росією та Австро-Угорщиною нагло заспів не в Австро-Угорщині, у Львові, а на теренах Російської імперії, – і був негайно позбавлений права проживати на батьківщині в Києві та висланий за межі України в північні російські губернії.

Саме в зв'язку з цим і митрополит Шептицький – тільки російська армія здобула Львів, де на горі Святого Юра містилася резиденція глави уніатської церкви, – був негайно взятий під почесний, відповідно до його високого стану князя церкви, арешт і переміщений – з відданням належних пошан, бо мав родинні зв'язки з династіями Габсбургів в Австро-Угорщині та Гогенцоллернів у Німеччині, – теж на північ Росії, у Спасо-Єфимівський православний монастир.

Лютнева революція визволила обох високих бранців: професорові Грушевському – російському підданцеві – дозволено повернутись на Україну, в її столицю Київ, а душепастиреві Шептицькому – підданцеві австрійському – переміститися до закінчення війни в столицю Росії, Петроград.

Вірна їх послідовниця – благочестива греко-католичка та ретельна студентка-історичка – чарівна Софія Галечко в легіоні «усусів» відразу дістала офіцерський чин хорунжого, бо належний військовий вишкіл здобула ще до війни на студентській лаві, в українському спортивному товаристві «Січ». Товариство «Січ» під високою опікою австрійського ерцгерцога готувало своїх членів не стільки для спортивних рекордів, як для давно запроектованих воєнних звитяг. Однак в боях під Карпатами чарівній хорунжесі не поталанило: вона потрапила в полон і дістала свою койку військового бранця за колючим дротом в особливому таборі для австрійських військовополонених-українців, у Києві на Собачій тропі.

Визволив її з незатишного ув'язнення її академічний патрон – тільки повернувся до Києва і заходився організовувати Центральну Раду. Цю дрібну послугу – в обмін на інші послужливі дрібниці – зробив йому командуючий військами Київського округу полковник Оберучев, – на знак єдності політичних прагнень Тимчасового уряду і Центральної Ради. За австрійською студенткою чин хорунжого не був визнаний – на тій підставі, що статут російської армії на той час ще не визнавав за жінками права діставати офіцерське звання. А після того рядовий Софія Галечко і взагалі з армії була відчислена – на тій підставі, що, за тим же статутом російської армії, жінки не підлягали мобілізації. Таким чином, громадянка австро-угорського підданства була перечислена в статус «цивільних заложників воєнного часу» і відпущена за колючий дріт з однією умовою: щотижня з'являтися в участок для реєстрації.

Отже, на імперативний дзвоник шефа чарівна хорунжеса прочинила двері і стала на порозі по-військовому струнко:

– До послуг панові професорові!

В лівій руці був у неї блокнот, в правій – олівець: ретельна секретарка, вона щохвилини готова була застенографувати наказ чи будь-яку, виголошену тільки для історії, думку свого високого шефа і авторитетного навчителя.

– Е-е-е... – невиразно, але начальницьким тоном, промимрив Грушевський.

– Слухаю пана професора?

– Тее! – так само безапеляційно наказав Грушевський. Він наморщив лоба, поправив пенсне і робив руками неточні рухи перед обличчям, – в гонитві за думкою, яка щойно була, але раптом зникла, як це часто трапляється з великими людьми, памороки яким забито мільйоном справ. – Та як же це його, голубе? – Професор мав звичку до всіх студентів казати «голубе», нехтуючи їх статтю.

– Прошу, пане професоре?

– Котра є година, панно Софіє?

Галечко глянула на дзигарі в кутку:

– П'ятнадцять після третьої, прошу пана професора!

– А поїзд? Чи не о третій?

– Так єсть, пане професоре: за розкладом о третій пополудні. Але я, прошу пана професора, допіру ся передовідала телефонічним способом у залізничному дворці: поїзд ся запізнює на одну годину і сорок п'ять хвилин і прибуде евентуально біля п'ятої, прошу пана професора.

– Е! – гнівно пирснув Грушевський.

З поїздом Петроград – Київ мав прибути митрополит Шептицький. І саме для зустрічі з ним голова Центральної Ради з'явився в своєму кабінеті сьогодні, в святковий день.

На настійне клопотання проводу християнської православної церкви і церкви християнської католицької, петербурзької, Української національної ради, а також представників петербурзької аристократії княжих та графських родів, де в салонах митрополит Шептицький згуртував товариство сприяння католицькій вірі, – пастир братів-уніатів по обидва боки Карпат дістав-таки від Тимчасового уряду дозвіл залишити гостинну столицю колишньої Російської імперії і повернутися до своїх парафіян. Тільки не до Львова, в обитель на Святоюрській горі, бо Львів вже два роки тому був відбитий назад австро-німецькими військами, а в Буковину, де ще трималися позиції російської армії, – під нагляд російського генерал-губернатора. Митрополитові не дозволялось також спинятись по дорозі будь-де на східних українських землях і особливо – в столиці України Києві.

Та прямо поїзди з Петрограда в Чернівці не йшли, в Києві треба було чекати пересадки чотири години, – а кожному переїжджому вільно, убиваючи час, проїхатись вулицями міста, роздивляючися сюди-туди. В час прогулянки карета може зупинитися й на Володимирській і випадково – цілком випадково, бо в Святу неділю там ніхто не повинен був урядувати, – митрополит побачиться з головою Центральної Ради, який – на ж тобі, такий збіг обставин! – використовуючи празниковий затишок, заховався сюди із своїми рукописами від домашнього празникового розгاردіашу.

Так підготовлено історичну зустріч двох чільних діячів відродження української нації – колишнього глави церковної влади на Західній, австрійській, Україні, та глави майбутньої світської влади на Україні Східній, російській.

Але поїзд запізнювався, і скорочувався таким чином час найважливішого для майбутньої історії побачення двох мужів.

Грушевський був розгніваний і роздратований.

Адже обговорити треба так багато зовсім невідкладних справ! Сталася ж революція, все перевернулося догори сподом, кожнісіньке питання перетворилося тепер на світову проблему, а проводирі нації від дня революції не перекинулися ще й жодним словечком. Погомоніти їм було про що!

От, скажімо, хоч би й ця найбільш дітклива проблема, яку поставила революція першого ж дня: земельне питання! Як вирішити цю надто дразливу справу?

Селяни вимагають землі. Тобто українські селяни вимагають забрати землю в поміщиків на Україні і віддати її їм, українським селянам. Бене! Нація українська, за авторитетним твердженням самого професора Грушевського, є нація селянська, тобто селяни – її найперший і головний компонент. Отже, вимоги цього найпершого компонента, безсумнівно, треба б задовольнити. Така дія, безперечно, виплекає в селян довір'я до своєї влади і не завдасть українській нації жодної шкоди, бо ж, за авторитетним твердженням того ж таки професора Грушевського, всі пани на Україні російській – росіяни та поляки, а на Україні австрійській – поляки або німці та мадяри.

Однаке коли загроза націоналізації землі постала нині реально, то – ні сіло ні впало – Семиренки, Ханенки, Григоренки, Терещенки, Харитоненки, Демченки, Яневські, Тарнавські, Скоропадські, Кочубеї, і навіть сам граф Бобринський – визнали, нарешті, себе теж українцями! А херсонський Хренников – так той навіть оголосив, що по правді його прізвище зовсім не «Хренников», а – «Хрінників»: не від російського «хрена», а від українського «хрину». А вони ж, ці земельні магнати та промисловці, володіють на Україні мало не половиною орних земель і мають багатомільйонні рахунки у закордонних банках. Забереш у них землю на Україні, то й плакали тоді для розбудови економічного життя в майбутній українській державі ті золоті мільйони по закордонних банках! Тим паче що на перевірку всі ці пани виявились і справді щирими українцями: читали замолоду українських поетів, позбирали коштовні колекції національних реліквій, кохаються в народному мистецтві – килимах, гончарстві або мережках і навіть самі вдягають інколи гарну вишивану українську сорочку, – вдома, звичайно, під шотландський клітчастий халат. Що ж це виходить? Що буржуазія в українській нації таки є?

Поза тим що професор не міг допустити руйнування його оригінальної наукової концепції, – що українська нація безбуржуазна, – як же тепер бути на шляху будування української державності? Як поєднати демократичні перетворення, потрібні для привертання симпатій основного контингенту нації, з непорушністю інтересів цвіту нації? Адже волю «національної еліти» національна Центральна Рада має вволити передусім!

Це питання хвилювало Грушевського і особисто. Все ж таки був він у Києві власником будинків на Паньківській та Бібіковському і дачі з невеличкими ґрунтами – під Києвом, у Китаєві. Мав також непогану віллу у Львові та «літнівку» з садками і нивками у Криворівні, під Косовом у Галичині...

Певна річ, що найкращу відповідь на це питання можна дістати тільки в митрополита, що мав чималий досвід землепорядкування – ім'ям інтересів церкви і пастви – над усіма вгіддями єзуїтських монастирів. Та й особисто володів маєтками у Карпатах загальною площею більше, ніж мав землі в особистій власності сам австрійський цісар. Бо, будши отець Андрій князем церкви в Австро-Угорщині, був граф Шептицький zarazом і одним з найбагатших земельних магнатів на території цілої Західної Європи...

– Що ж, – сердито пирхнув ще раз Грушевський, – не будемо марнувати час. Прошу, панно Софіє, зачитайте мені тимчасом вранішню інформацію.

Чарівна секретарка підійшла ближче до столу, але спинилась за два кроки: професор не любив, коли студенти підходили надто близько, виказуючи тим нахил до панібратства, – і почала доповідати стоячи: шеф не терпів, щоб підлеглі перед ним сідали, нехай підлеглі будуть і жінки.

Та інформації згладили зморшки на лобі в Грушевського.

Розбуркана революцією Україна пробуджувалась до повнокровного національного життя. Звідусіль – з Правобережжя, Лівобережжя, навіть Слобожанщини – надходили численні повідомлення про самосильну розбудову культурного українського побуту. Не було на Україні повіту, де б не організувалися вже «просвіти» – з неодмінними співочими і театраль-

ними гуртками. По містах, а подекуди й по селах, самочинно – всупереч вказівкам Тимчасового уряду – самоукраїнізувалися школи й виникали «українські юнацькі спілки». Продуценти цукру – цього білого українського золота – утворили союз «Укрцукор» з емблемою: біла голова цукру на жовто-блакитному полі; українські цукрозаводчики особливо гаряче вітали Центральну Раду, сподіваючись на її батьківські турботи про потреби українських національних промисловців. Всеукраїнський собор церковнослужителів теж вітав, повідомляючи про вирішення перевести службу Божу з старослов'янської на живу українську мову і проголосити автокефалію православної церкви на Україні.

– Маємо медовий місяць українства, панно Софіє, га? – Грушевський молодецьки підморгнув до секретарки, зняв пенсне і покрутив ним у повітрі, що було в нього ознакою особливо доброго гумору.

Та найголовніше було попереду.

З усіх фронтів війни, з військових залог по великих містах України, а також і з окремих частин у гарнізонах Петрограда, Москви, Риги, Саратова, Царицина, – надходили повідомлення про утворення «українських національних рад» – для керівництва самоорганізацією вояків-українців. Телеграми вимагали, щоб усіх солдатів та офіцерів-українців відкликати негайно з усіх фронтів на Україну для оборони національних інтересів українського народу.

Софія Галечко поклала стосик депеш на стіл.

– Прошу пана професора: ось депеші з війська!

Все це було пречудово, і голова Центральної Ради весело поблискував очима, гортаючи картки депеш та мугикаючи під ніс:

А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну, гей-гей, розвеселимо...

– Дозвольте, пане професоре, київські інформації?... Першотравнева демонстрація щойно ся скінчила. Демонстранти, в числі близько дев'яност тисяч пройшли мимо Думи і рушили собі на околиці – задля завершення святкування по домівках.

Ах, так! Сьогодні ж день Першого травня! Вперше на території колишньої Російської імперії це свято відзначається вільно, без козацьких нагаїв!.. Грушевський з презирством скрикнув губи. Перше травня було святом міжнародної солідарності трудящих, а професор вважав, що міжнародній солідарності повинно передувати ще здобуття солідарності національної, тобто – єднання всіх шарів однонаціонального населення, незалежно від соціального стану кожної людини зокрема.

– Як же відбулася демонстрація? – обережно поцікавився він, уриваючи бадьоре наспівування. – Чи взяли в ньому участь українці? Чи не трапилось якогось ексцесу?

Дійшла секретарка знала, чого передусім чекає шеф, і тому заспокоїливо поінформувала:

– Як пан професор того і жадали, жоден жовто-блакитний стяг не замаюрів над лавами загальної демонстрації. Національно-свідомі українці святкували собі окремо біля Святої Софії, із співами і танцями. – Грушевський задоволено пирхнув: браво! Це вже була неабияка перемога! – Лозунги над демонстрацією були: «Хай живе свобода!», «Довіряємо Тимчасовому уряду!»... Але, прошу пана професора, – сумувато і чомусь пошепки зауважила секретарка, – соціал-демократи більшовики з усіх підприємств та організацій крамольно ся виділили в зовсім окрему колону і пройшли Хрещатиком геть після всіх.

– Окремо? Яке нахабство!

– Так, прошу пана професора, – винувано підтвердила секретарка, немов визнавала свою вину за таке неподобство. – На чолі з організаціями заводу «Арсенал» та Третього авіаційного парку і з окремими гаслами на прапорах, пане професоре!

– Які ж то гасла?

– «Хай живе міжнародна солідарність пролетаріату!», «Вимагаємо восьмигодинної робочої днини!», «Земля – селянам!», «Фабрики – робітникам!»...

– Так багато гасел? Але ж то ціла програма!

– І ще одне гасло, пане професоре: «Хай живуть Ради!».

– Хе!.. Ради! Живуть! Хай!..

Це вже було занадто! А в Радах – хто? Пролетаріат. А пролетаріат – хто? За категоричним твердженням професора Грушевського, українського пролетаріату не було: пролетаріат на Україні був або російський, або поросійщений. Таким чином, Ради депутатів, на думку професора Грушевського, може, й мали якийсь демократичний сенс на Московщині, де був свій, з москалів, пролетаріат, але на Україні вони – тільки ще один спосіб поросійщення, нехай ї «революційного». До біса з тими Радами депутатів!..

– Дозвольте, пане професоре, далі? Більшовицька колона співала українську пісню «Шалійте...»

– Профанація! – скрикнув Грушевський. – І провокація! – Він навіть загилив кулаком об стіл. – Складіть прокламацію до населення про те, що більшовики підступно вдаються до українського пісенного слова!

– Гаразд, пане професоре!

– Хто там у них – нагадайте – веде провід?

– Голова міського комітету – Юрій П'ятаков. Печерського, найбільшого, – Іванов...

– Кацапи!

– Газету редагує Крейсберг...

– Жид!

– Ще значно відомий керівник більшовицької фракції в Центральному бюро професійних спілок міста Боженко.

– Боженко – це українське прізвище! Він не може бути більшовиком. Прошу перевірити!

– Гаразд, пане професоре!

– П'ятаков? Який це П'ятаков? – Прізвище П'ятакова було Грушевському наче по знаку. – Чи не з тих П'ятакових, що будують цукроварні в пана Терещенка?

– Перепрошую пана професора! На завтра ся поінформую.

Та Грушевський додаткових інформацій вже не потребував. Він пригадав і сам. П'ятакови ж були майже його сусідами: через квартал від Паньківської на Кузнечній стояли аж два добрячі будинки П'ятакових – ще й з «доходними» флігелями в дворах! Кузнечна, п'ять і Кузнечна, три: Леоніда Тимофійовича і Данила Тимофійовича, братів. Леонід Тимофійович, інженер, – заступник голови київського філіалу «Імператорського російського технічного товариства» – власник першого в Києві автомобіля. А з Данилом Тимофійовичем Грушевському доводилось зустрічатися часто: обидва вони – члени правління київського «Товариства домовласників». Аякже – відомі на весь Київ брати П'ятакови! «Отці города», поважні дідугани! І ще п'ятеро молодих: Сашко, Мишко, Льонічка, Юрочка і Ванічка. Сашко, тобто Олександр Леонідович – «октябрист»; Мишко, тобто Михайло Леонідович – «конституційний демократ»; Ванічка, Іван Леонідович – монархіст; і Юрій Леонідович – соціал-демократ, ще до війни подався на еміграцію, в Японію та Швейцарію либонь. Ху! Та певне ж – це він, соціал-демократ! Був, правда, меншовиком-плекхановцем, але ж, дуже можливо, що перекинувся тепер і в більшовики!..

– Так, так! – скривився Грушевський. – «Хай живуть Ради!» Цікаво, дуже цікаво! Ха-ха! Ви, панно Софіє, можете занотувати... Ні, ні! – спинив він рух секретарки до блокнота. – Занотуйте це до вашого студійного зошита, в лекцію по частині шостій історії України, до параграфу сто дев'ятнадцятого, що має назву «Ідеї народності, початок демократизму»: ще один аргумент із живим прикладом за те, що класового почуття нема, ідея класовості є ефемерією, а класову боротьбу вигадали Карл Маркс та Фрідріх Енгельс... Прошу. Немає за що...

Галечко нашвидкуруч зробила стенографічний запис академічної вказівки професора.

– Але, якщо пан професор дозволить, – таємниче мовила вона потому, – мушу повідомити, що в комітеті більшовиків не гаразд, і про це знає вже ціле місто!

– Не гаразд? – пожвавішав Грушевський. – А що таке?

– Вони так і не можуть прийти до згоди поміж себе, пане професоре!

– Дуже цікаво! Які ж зараз незгоди?

– Більшовицький центр у Петрограді скликає партійну конференцію, і Ленін вже оголосив тези своєї доповіді для цієї конференції. Їх так і прозвано: «Квітневі тези»...

– Ну, ну?

– Ці ленінські тези підтримують більшовики і по багатьох українських містах. У Харкові, Катеринославі і особливо в Донецькому вугільному басейні. У місті Горлівці, наприклад, ленінські тези схвалила місцева партійна конференція аж із тисячі і двох соток більшовиків...

– Хе! А хто ж там керує... більшовиками?

– На Донеччині, прошу? Якийсь слюсар, на ймення Ворошилов Клим, із Луганська...

– Слюсар! А прізвище немовби українського пня...

– Київські більшовики теж ладні підтримати Ленінові тези. Принаймні за них гаряче обстоює один із керівників київського комітету, якийсь Петров, він же – Савельєв, він же, здається, – Ветров, він же – Макс...

– Забагато прізвищ для однієї людини! – сердито пирхнув Грушевський. – Чи він хоче підперти ті тези аж чотирма прізвищами, щоб було певніше?

– Так, прошу пана професора; прізвище він має одне, а решта – партійні псевдо. Петров – Савельєв – Ветров – Макс до революції діяв у підпіллі то на одному заводі, то на другому, то...

Грушевський урвав занадто докладну інформацію:

– Прошу мені не про більшовика з чотирма прізвищами, а про всіх київських більшовиків: як вони сприймають ті тези?

– Перепрошую! – похопилася секретарка. – Але П'ятаков, сам керівник київських більшовиків, виступив загально проти цих тез, бо створив окрему платформу для київських більшовиків.

– А! А-га-га-га! – зареготав Грушевський. Сміх у нього був кумедний: він сміявся не видихаючи, а, навпаки, вбираючи повітря в себе. Тому сміх виходив уривчастий, з присвистом і якимсь неначе присорбуванням, немовби він заливається водою і от-от захлинеться. – Га-га-га! От і чудово! Нехай перегризуть один одному горлянку! Смійтеся ж, смійтеся, панно Софіє: це тільки на добре!

Обличчя секретарки однаке залишилось нерухомим. Галечко було лише двадцять п'ять років, але вона вже усвідомила, що жінкам замолоду сміятися шкідливо: можуть набігти передчасні зморшки на обличчя. До того ж сміятись було ще зарано: не всі київські більшовики схвалили платформу П'ятова і вирішили обговорювати ленінські тези далі.

– Ви мене потішили, панно Софіє, – сказав Грушевський, пересміявшись. – Потіште ще раз: може, вам відомо, в чому ж розходиться «товариш», – слово «товариш» він саркастично підкреслив, – «товариш» П'ятаков із «товаришем» Леніним?

– Таки по всіх пунктах, пане професоре.

– От бачите! – Грушевський навіть потер руки від задоволення. – А саме? Прошу вас, якщо ви поінформовані?

– Ленін відкидає співробітництво з меншовиками, що зрадили інтернаціоналізм та підтримують війну на оборону, а П'ятаков вважає, що потрібний контакт з усіма соціалістичними партіями... Ленін висуває гасло – соціалізувати землю та передати її безкоштовно малоземельним селянам, а П'ятаков пропонує передати її в державний фонд, а там Установчі збори вирішать форми переділу землі... Ленін заявляє, що не повинно бути жодної підтримки Тимчасовому урядові, а П'ятаков обстоює, щоб Тимчасовий уряд тимчасом підтримувати, тільки

змінивши його склад... Ленін закликає переходити від революції буржуазної до революції соціалістичної, а П'ятаков доводить, що це передчасно...

Кожне повідомлення Грушевський зустрічав веселим реготом. І з чого б то цей П'ятаков причисляв себе до купки більшовиків? Він же міг би в поважній меншовицькій партії посісти місце лідера поруч з якимсь Даном чи Церетелі! А втім, зараз дуже добре, що він – в більшовиках! Нехай розколе цю чортову партію, нехай підуть більшовики один на одного з кулаками! От буде сміху!

Галечко тим часом докінчувала викладати розходження між Леніним та П'ятаковим, видимо, старанно обігнавшись по газетах з дискусіями серед київських більшовиків.

– Ленін, як відомо панові професорові, проголошує право націй на самовизначення – аж до відокремлення в самостійну державу. А П'ятаков, прошу пана професора, вважає боротьбу за національне визволення віджилим буржуазним забобоном: національне визволення, мовляв, справа буржуазії, а пролетаріатові воно ні до чого. Прецінь, в умовах Російської імперії, П'ятаков згодний погодитись з цією тезою – для поляків, але категорично виступає проти права на самовизначення для української нації...

– Що?! – урвав регіт і аж підскочив у кріслі Грушевський. – Нахаба! Негідник!

– Так, прошу пана професора! Він обстоює, що українці – не нація, а тільки – народність. Нібито українські трудящі навіть не розуміють української мови, якої, мовляв, і взагалі нема, бо її вигадали галицькі інтелігенти і, зокрема, пан професор Грушевський...

– Хе!..

Грушевський замірявся вже вигукнути якийсь особливо дошкульний прокльон на голову нахаби П'ятакова, але засікся, почувши останні слова секретарки. Така висока оцінка його діяльності йому лестила: честолюбство не було останньою рисою в характері чільного діяча українського національного відродження. Проте обурення переважило-таки, і він, гнівно тріпотнувши бровами, мугикнув:

– Пан П'ятаков переоцінює мої заслуги перед українською мовою! А в решті його, гм, погляди нічим не відрізняються від горезвісної концепції царського міністра Валуєва: «української мови нема, не було і бути не може». Можете це занотувати, панно Софіє, до вашого студійного зошита – там же, в частині шостій, тільки до параграфу сто тридцять першого, що має назву «Нищення українства»: ставлення російської плутократії до українства залишається незмінним, до якої б соціальної мімікрії не вдавалися нові формації великоросійського імперіалізму...

Професор, можливо, вичитував би лекцію ще довший час, коли б цю хвилину в кабінеті не розітнулось гуркітливе, оглушне деренчання – наче сигнал на сполох з пожежної каланчі. Це дзвонив телефон: в ті часи користувалися ще примітивними телефонними апаратами фірми Ерріксон.

– Перепрошую! – скрикнула секретарка. – Дозвольте, пане професоре? Можливо, то алярм бойовий з залізничного двірця, що поїзд має вже ся дебаркадерувати?

Поки секретарка провадила розмову телефоном, Грушевський закручував бороду джгутом і щосили сіпав цей скрутень, неначе замірявся геть вискубти волосся з підборіддя. Від болю він жалібно повискував, а потім шипів і шкварчав, неначе яєчня на пательні.

3

Галечко не дала відбою і повернулася дещо збентежена.

– Перепрошую пана професора, але то не з двірця. Очевидячки, поїзд таки ся запізнить, як передбачено... До голови Центральної Ради телефонує пан французький амбасадор...

– Амбасадор? Французький? – здивувався Грушевський. – Хіба в Києві є французький посол?

– Перепрошую пана професора, але не вмію дібрати іншого слова. Французький добродій Енно, власне, не має рангу амбасадора, але повідомляє, ніби дістав доручення від уряду Франції перемовитися з головою української Центральної Ради. І добродій Енно ласкаво прохає в пана професора невідкладної аудієнції...

Борода в Грушевського стала сторч, брови полізли вгору, навіть вуха трохи зсунулися з місця – він аж задихнувся від хвилювання. Представник Франції просив аудієнції негайно, ту ж мить! Навіть коли б у цього французького торговельного агента всього діла було – придбати мішок сухих українських груш або продати партію французького чорносливу – однаково, це б символізувало початок міждержавних зносин, і передчуття цього історичного факту ронило в душу голови Центральної, проте ще не державної, Ради дешицю пихи...

– Кажіть! – над силу вимовив Грушевський. – Ту ж мить!..

У цю мить Грушевський, вже й справді, відчув себе главою не майбутньої – тільки запроєктованої, а держави пристойної, як годиться. Був він мало не тридцять років професором – людиною чистої науки, і науки не точної – історії, і тому позначався схильністю до мрій, марень та нестримного фантазування.

Втім, підстави для марень, звичайно, були.

Адже претендував він очолити державу від Дону до Сяну і від Курщини до Чорного моря. Росла на тих просторах пшениця – як ніде у світі; розкинулися плантації цукрового буряка – більші, ніж у всіх інших європейських держав разом узятих; стояли ліси з дорогоцінних промислових порід дерев, текли незчисленні ріки, багаті рибою, паслися череди молочних корів та отари тонкорунних овець і відгодовувалися на сало – світової, незрівнянної слави! – свині беркшир, йоркшир та гемпшир. А в надрах під цією благословенною землею залягали невичерпні поклади кам'яного вугілля, залізної руди, марганцю і нафти...

Адже Україна ще віддавна, з часу постання життя на євразійському суходолі, була місцем схрещення шляхів не лише з варягів у греки, а й з германців, романців та саксів у монголи, турки та інди: з Балтійського та Німецького морів – у море Чорне та Каспійське. З Атлантичного в Індійський океан.

І професор уявляв вже собі в цю хвилину, як послі світових держав поспішають до нього на аудієнцію один перед одним, товпляться в передпокою, огризаючись один до одного і віддаваючи один одному мозолі.

Поки секретарка переказувала запрошення французькому представникові – прибути зразу, Грушевський заклопотано давав лад паперовому безладу на столі. Але розкиданих гранок «Короткої ілюстрованої історії України» він не прибрав, навпаки, добув із шухляди ще цілу купу і в поетичному хаосі розкидав де попадає: представник фривольної Франції повинен був відразу відчути, що має діло з людиною заклопотаною, до того ж і вельми вченою.

– Ідіть, панно Софіє! – наказав він. – Зустрінете, як годиться.

Перший посланець світу

1

Софія Галечко широко розчинила двері, зробила крок набік і одночасно виконала щось середнє між військовим поворотом через ліве плече та елегантним реверансом.

Ту ж мить слідом за нею пурхнув у кімнату мсьє Енно.

Посланець цивілізованої Франції був зодягнутий з виключною, французькою елеганцією – «комільфо».

На мсьє Енно були мистецьки відпрасовані панталони – чорні в білу нитку, галстук «парі суар» з величезним фальшивим діамантом та строга чорна візитка – з модною осиною талією. В руці він тримав «котелок» останнього паризького фасону, тобто з такими маленькими крисами, що за них майже неможливо було вхопитися пальцями. Тримав його мсьє Енно у випростаній руці – у широкому жесті гарячого душевного привіту.

Так – з широко розкинутими, неначе для обіймів, руками – мсьє Енно полинув через просторий кабінет, ледь торкаючись носками наймодніших черевиків «вера» дорогоцінної колекції українських килимів на підлозі.

Грушевський наперед вирішив – в ім'я додержання престижу високої установи, яку він очолює, та й шануючи себе як ученого з світовим ім'ям, – зустріти іноземного представника з належною гідністю. Він мав сидіти, занурившись з головою в папери, – коли той з'явиться на порозі, звести голову – коли той переступить поріг, підвестися – коли посланець цивілізованого світу зупиниться біля порога.

Але все вийшло не так.

Якась необорна сила поза волею професора підкинула його над кріслом наче пружиною і кинула вперед – наче ядро з гармати. Що не кажіть, а був він лише майбутнім головою ще не існуючого уряду тільки уявної держави, а поспішав до нього в найпривітнішому піруеті посланець одної з чотирьох наймогутніших у світі держав.

Мсьє Енно, пошпуривши «котелок» геть у крісло, потис професорову руку раз, але професор не відпускав, вхопившись за його руку своїми двома. Тоді мсьє Енно потис другий раз, потис і втретє, – і так вони і стояли посеред кімнати, трусячи один одному руки. Притому вони обидва приказували слова палкого привітання.

Мсьє Енно говорив:

– Мсьє! О мсьє! Така висока честь!..

Грушевський:

– Вельми щасливий... моє поважання... прийміть мої запевнення... сердечно... душевно... щиро...

Посланець Франції говорив російською мовою. Голова української Центральної Ради – французькою: прононс у нього був такий собі, професорський, і кожного слова він дошукувався в пам'яті гімназичних часів, екаючи та мекаючи.

Нарешті всі інтонації вичерпано, два представники двох держав – сучасної і майбутньої – дали своїм рукам спокій, і Грушевський попростував не до свого монументального крісла, а зовсім в інший бік.

– Даруйте, – мовив він притому, махнувши рукою на свій величезний стіл, завалений паперами, – там безлад: роботи вище голови! Прошу дуже! – І він зробив гостинний жест, запрошуючи гостя до круглого столика в кутку.

Певне – коли ж і обновити цей круглий столик, приміщений у кутку для міждержавних розмов «на рівній нозі», як не тепер?

А втім, коли вони всілися один біля одного при столику «на рівній нозі», запала пауза: обидва державні мужі, гість і господар, привітно поглядали один на одного, люб'язно посміхались і чекали, щоб почав другий.

З цієї паузи годиться скористати, щоб бодай коротко виповісти ті душевні хвилювання, які пойняли в цю хвилину кожного – і професора Грушевського і мсьє Енно.

2

Професор Грушевський був давній і відомий германофіл.

Саме німецьку націю він вважав чільною в минулому історичному процесі, саме їй визначав провідну роль рушія в подальшому історичному прогресі.

Щодо романської раси, то в своїх ретельних дослідженнях минулого професор не знаходив поважних показників зіткнення між нею та нацією українською. Тим-то в шуканні шляхів у прийдешнє він не бачив передумов для будь-яких реальних взаємин між Україною та Францією. Франція була собі десь там далеко, за двома хребтами гір, Карпатами й Альпами, – аж на краю євразійського суходолу. Українці у Франції, власне, не проживали, не залишалося там від попередніх поколінь і поховань, руїн чи будь-яких інших решток стародавньої матеріальної культури – так важливих для історіографа при визначенні генезису сучасності. Небагато французів проживало і на Україні, та й ті були елементом випадковим, сказати б – не історичним: учителі танців по жіночих гімназіях або агенти французьких підприємців, що розташувалися на українській землі, шукаючи найкращого прибутку на свій капітал. Вони, правда, споруджували пам'ятники сучасної матеріальної культури – фабрики та заводи, і навіть заривалися глибоко в землю – видобуваючи різні корисні копалини, але поховання після них залишалися не французькі, а українські – загиблих у нужді українських заробітчан, та й пам'яткою жила хіба ще ненависть сучасних трударів – теж українських. Все це мало живило допитливість знавця минувшини.

Отож шляхи української нації та нації французької бігли собі в історичну далечинь неначе паралельно.

І враз – першою ластівкою жаданих прийдешніх взаємин майбутньої української держави з державами іншими – з'явився якраз посланець Франції.

Він прибув поспіхом. Отже, не було сумніву, що чогось потребував. А чого може потребувати Франція від України?

І голова Центральної Ради трепетав.

Мсьє Енно теж трепетав.

Адже був він ціле своє життя тільки звичайнісіньким комівояжером – спеціалістом по одеколону, пудрі та гігієнічних гумових виробках. До війни він спокійнісінько гедлював собі у Києві, як агент французької парфюмерної фірми «Коті» при київському «Юротаті», тобто – «Південно-російському товаристві торгівлі аптечними товарами». Коли почалася війна, в житті мсьє Енно сталася надзвичайна подія, що символізувала його успішне просування життєвим шляхом: він ступив на путь державної діяльності. Міністерство торгівлі Франції доручило йому бути торговельним аташе республіки на півдні Російської імперії, яка в союзі з Францією вела війну проти австро-німецького блоку і потребувала не лише косметики та медикаментів, але й армійської амуніції, кулеметів, гармат, аеропланів та іншого військового спорядження. Кар'єра та матеріальний добробут мсьє Енно феєрично злетіли вгору: він мав від уряду Франції документ, діставав високі комісійні від продавця і, певна річ, спромогався забезпечити собі неабиякий куртаж і від покупців. Російська революція аж ніяк не пошкодила справам мсьє Енно, навпаки, незрівнянно збільшила всі його ресурси, бо торговельні зв'язки між Францією та Росією від дня революції значно поширились.

І раптом, сьогодні вранці, торговельний представник французьких фірм в Києві дістав депешу з Парижа, з самого міністерства іноземних справ: прийняти на себе виконання обов'язків дипломатичного представника. Йому доручалось: негайно зв'язатись з установами, які збираються очолити нову республіку, що претендує утворитись на південних територіях колишньої Російської імперії, прибираючи назву «Україна», невідкладно довідатись, що то є за «Україна» та які наміри має її Центральна Рада, – і завтра ж виїхати через Балкани до Парижа за дальшими інструкціями, як поводитись з українською державою, якщо такій судилося бути.

Кар'єра мсьє Енно робила карколомний стрибок вгору – з дрібного торговця він раптом перетворювався на торговця державного і навіть міждержавного масштабу!

І от він робив свій перший крок на дипломатичному поприщі, виконував свою першу в житті дипломатичну місію, але так само, як і Грушевський, він почував себе ніяково, бо не знав, з чого ж почати?

Цілком очевидно, що коли починати Грушевському, то він мав би почати – з Франції, а коли починати мсьє Енно, то він має почати з України.

Все, що знав професор Грушевський про Францію, зосереджувалось у таких специфічних сферах, як антропологія, нумізматика, геральдика, ну і різні загальні питання культури, мистецтва й літератури. В цих сферах важко було надібати зачіпку для розмови на рівній нозі між двома дипломатами.

Все, що знав мсьє Енно про Україну, обмежувалось інформаціями про обсяг потреб жіночої частини українського населення на предмети косметики, а чоловічої – на кулемети, гармати і аероплани.

Поза тим йому професіонально було відомо, що загальнодержавний борг Російської імперії французькому Національному банкові був більший проти заборгованості Росії всім іншим світовим державам разом узятим: значна, не менша від сорока процентів, частка цього боргу, по паритету, припадає на Україну, а значна частина, до вісімдесяти процентів, усіх індустріальних підприємств на території України – є власністю французьких підприємців або франко-бельгійських змішаних компаній. Але й це навряд щоб давало привід для початку розмови в тому плані, на який уповноважувало його Міністерство іноземних справ Франції.

3

– Чому маю завдячувати, пане добродію? – спромігся нарешті Грушевський порушити люб'язну мовчанку.

Діставши конкретне запитання, мсьє Енно теж здобув сили прийти професорові на допомогу:

– Мон президент! – вигукнув він в екстазі. – Ваша нація – прекрасна!

Грушевський засяяв задоволеною посмішкою: представник Франції начебто визнавав якісь прерогативи за нацією українською.

– Ваша Україна, – ще патетичніше скрикнув мсьє Енно, – чудова! Ваші українці – чарівні!

Все це були вирази звичайної галантності – вихвалити все, і особливо те, чого ти зовсім не знаєш. Але натурі мсьє Енно – синові паризьких бульварів – властива була ще й схильність до бурхливої афектації. А порадитись, як належить поводитись при дипломатичній розмові, йому не було з ким: єдиний компетентний у таких справах з-поміж близьких знайомих мсьє Енно – Британської імперії комерції секретар, спеціаліст по продажу велосипедів, футбольних м'ячів та крокетних молотків, містер Багге, – якраз три дні тому відбув до Одеси. На час війни він теж представляв не лише англійську фірму спортивного інвентаря «Орт», але й інші британські фірми, які постачали російській армії шинелі, черевики, пістолети браунінг і авіамотори «Армстронг».

Закінчивши свій патетичний вступ, мсьє Енно повівся далі не менш екзальтовано. Він раптом підхопився з стільця – Грушевський змушений був теж підняти свій зад над кріслом – і, ставши майже «струнко», по-військовому, майже рапортував:

– Високий уряд моєї великої батьківщини виказав мені честь і доручив поставити вашій честі запитання, числом п'ять, відповіді на які й мають стати підставою для прийняття моїм урядом рішень щодо дальших взаємин між нашими країнами... Запитання прямо: ваша мета, мсьє?

Аж тепер мсьє Енно спинився, і Грушевський здобув можливість заговорити. Відкашлявши, він почав:

– Наша мета... гм!.. Ми ставимо собі метою, пане добродію, відродити українську націю.

– Чудово! Секундо: ваші домагання, президенте?

– Ми домагаємось... від російського Тимчасового уряду, щоб він той... визнав, що Україна є Україна, а не Малоросія, тобто що українська нація має право на існування...

– Прекрасно! Терціо: ваші претензії?

– Претензії? Гм! Як би це вам сказати, мсьє? Ми претендуємо, щоб Україна теж була собі державою, як і всі інші, з усім, що в державі буває...

– Надзвичайно! Кварто: чого ви сподіваєтесь від Франції?

– Від Франції?

Грушевський був спантеличений. Запитання сипались надто швидко, та й він взагалі не знав, чого можна від Франції сподіватись.

Ні, справді, – що може бути потрібно Україні від Франції? Щоб франко-бельгійська компанія продала Україні київський трамвай? Так на це не було в Грушевського грошей – трамвай, мабуть, таки дорогенько коштує: вагони, рельси, електричний струм... Просити організувати салони французьких мод для дам вищих, козацького роду, українських кіл? Так він був за те, щоб дами вищого українського кола вдягались у керсетки і плаhti, демонструючи тим свою національну свідомість... Що ж іще є у Франції, чого б варто сподіватися? Страшні традиції французьких революцій? Всякі там конвенти, санкюлоти, гільйотини. Хай йому біс! Михайло Сергійович зроду був лагідної вдачі... Ага! Грушевський таки збагнув, як належить відповісти – в плані дипломатичного обміну думками:

– Від Франції, – мовив він, – ми сподіваємось, щоб французький уряд визнав мету, домагання й претензії України.

– Незрівнянно! – скрикнув мсьє Енно. – Тоді дозвольте, президенте, останнє запитання. Квінто: яка ваша позиція щодо дальшого ведення війни, яку Антанта і колишня Російська імперія, в складі якої перебували й території вашої тепер України, проводять проти Німеччини етцетера?

Грушевський ухопився за кінчик бороди і почав запихати її до рота.

Оце було запитання – так запитання!

Війну три роки тому оголосив ненависний Грушевському великодержавний царський уряд – проти «німецького варварства», за братів-слов'ян та в ім'я всяких інших високих ідей та ідеалів. Проте кожній освіченій людині було зрозуміло, що війна точиться за новий переділ світу між провідними державами, бо кожна з них претендує на першість у світовому пануванні. Але ж царя скинуто, повалено і весь царський режим, а війну народ оголосив загарбницькою. Власне, опір народу проти війни і стимулював розв'язання в колишній Російській імперії революції.

Одначе породжений революцією Тимчасовий уряд, який перебрав нині владу на всіх територіях колишньої Російської імперії, тільки три дні тому – спеціальною нотою свого міністра іноземних справ, добродія Мілюкова, – запевнив усі союзні держави – Францію, Англію, Італію, ще й Сполучені Штати Америки, які теж устряли вже в війну, – що революційна Росія визнає всі державні зобов'язання і вестиме війну далі, аж до повної перемоги над імпе-

ріалістом швабом! І здобувати цю перемогу Тимчасовий уряд мав в ім'я торжества справедливості, оборони батьківщини, братів слов'ян, проти «німецького варварства» та інших високих ідей та ідеалів.

А тимчасом народ і тепер, в час революції, вважав війну і далі війною урядів між собою. В країні ширились «пораженчеські» настрої: нехай зазнати і поразки у війні, але ж припинити це нелюдське всесвітнє кровопролиття!

Грушевський теж був «пораженець». Але «пораженець» специфічного тлумачення. Він хотів поразки Росії в цій війні – щоб переможена, знесилена Росія поступилася перед Німеччиною та Австро-Угорщиною і відступила територію України Австро-Угорській імперії: нехай під чужою імперією, але ж «соборна», – мислив історик Грушевський.

Що ж міг він відповісти на запитання Франції, яка закликала до перемоги над Німеччиною та Австро-Угорщиною?

– Розумієте... – промимрив Грушевський, пережовуючи бороду.

Але мсьє Енно, бачачи його непевність, заговорив знов сам, вдаючись до неприхованої пропаганди:

– Розумієте? – скрикнув він. – Російський фронт – бездіяльний! Російські солдати на позиціях святкують свободу! Вони зрозуміли революцію і свободу так, що можна покинути зброю! Сьогодні – тисяча перший день війни! Тисяча і один день воюють вже наші країни – невже тисячократно пролита кров наших націй пролита намарне? Цього не можна допустити, президенте! Тому уряд Франції і цікавий знати позицію вашої української нації в справі дальшого ведення війни.

– Тисяча перший день? – промимрив Грушевський, поспішаючи заховатись за календарний ефект, щоб мати час ще подумати. – Невже – тисяча перший? Хто б подумав! Скажіть, будь ласка, – тисяча перший!..

І раптом його осінило. Геніальні думки завжди приходять несподівано.

Він розпустив бороду на два бакени – що означало в нього хвилину особливо урочисту – і величаво промовив:

– Поважний і вельмишановний пане, мсьє! Прошу інформувати ваш високий уряд, що – тільки бажання, домагання й претензії української Центральної Ради будуть задоволені, – то перше, що ми маємо на меті, це – утворити національну українську армію. Російська армія, – тут Грушевський посміхнувся, і була ця посмішка сповнена зверхності і тонкого виразу презирства, – неспроможна воювати: впавши в революційну анархію, вона розкладається. Вона вже розклалась, мсьє! – навіть скрикнув Грушевський і підняв палець вгору, як робив завжди на своїх лекціях, коли от-от мав вже виголосити резюме, яке студентам належить занотувати в свої студійні зошити. – Бо вона втратила національні інтереси, мсьє! Ті інтереси, на сторожі яких її поставив царський уряд. Царський уряд пішов, – і національних інтересів не стало. А військо молодій українській державі буде запалене саме ідеєю оборони національних інтересів. Бо воно й постане саме з них і для їх ствердження. Українське військо буде відмінною бойовою одиницею – незламною та героїчною. Українська армія воюватиме – запевняю вас, мсьє!

На цьому Грушевський закінчив. Він, правда, не сказав, проти кого збирається воювати українська армія. Але ж розмова була дипломатична, і в такій розмові кожне зайве слово – необачне, а багатослів'я – небезпечне.

А щоб посилити ще ефективність своєї заяви, Грушевський хутко підбіг до письмового столу, вхопив чималеньку купу телеграфних бланків, покладених йому секретаркою під час недавньої доповіді, і ефектним жестом кинув їх на круглий стіл перед представником Франції.

– Будьте ласкаві, мсьє! Вуаля! Делеші. З військових частин російської армії – від солдатів та офіцерів-українців. З Північного фронту, Західного, Південно-Західного, Румунського і Турецького, – з усіх фронтів... Будь ласка: з гарнізонів Петрограда, Москви, Смоленська, Мінська, Томська, Омська, Царицина, Батума, Баку... Офіцери й солдати-українці розкладе-

ної російської армії – батальйони, полки, бригади й дивізії – вимагають організувати з них українські національні частини. Перекажіть це, прошу вас, вашому високоповажному урядові, зокрема – мсьє Клемансо та президенту Пуанкаре! Вуаля, мсьє! Муа, же Ді ту...

Грушевський вклонився.

Мсьє Енно вклонився теж.

– Времан, мсьє: се ту!.. Між нами, справді, сказано все. Я можу сьогодні ж з легким серцем відбути до Парижа!

Грушевський вийняв з кишені хусточку, щоб витерти з чола рясний піт, та хусточка вислизнула йому з-між пальців. Мсьє Енно мерщій нахилився і галантно підхопив її. Одначе від надто рвучкого поруху вічне перо «Монблан», яке стирчало з його жилетної кишеньки, брязнуло на підлогу. Грушевський і собі похапцем нахилився за пером. З милою посмішкою мсьє Енно подав Грушевському хусточку, Грушевський, з такою ж посмішкою, подав мсьє Енно його стило.

– Мое поважання, мсьє!

– Ідіть здорові, Боже помагай!

Мсьє Енно стрільнув своїми чорними тарганячими вусиками на Софію Галечко – вона вже з'явилась на порозі, неначе чула крізь двері, що розмову скінчено, або й підслуховувала її, – і перший посланець світу до майбутньої української держави зник з українського горизонту так само бистро, як і об'явився півгодини перед тим.

Леви спинаються на скелю

1

Поїзд Петроград – Київ прибув, але тільки за півгодини карета київського греко-православного митрополита – люб'язно, на прохання Грушевського позичена під митрополита львівського, греко-католицького, – спинилась у тіні квітучих каштанів перед будинком на Володимирській, 57.

Софія Галечко з'явилась на порозі кабінету.

– Святий отець! – в екстазі прошепотіла вона.

І ту ж мить – тут же біля порога – вона вклякла навколішки, згорнула руки на грудях і похилила голову, втупивши очі долу: благочестива католичка, нехай хоч якого чистого життя буде вона, не може бути безгрішною, а закон католицького обряду не дозволяє грішникові зводити очі на праведного володаря душі твоєї, святого владику.

З-за одвірка впливла велетенська постать митрополита.

Постать митрополита була, справді, не тільки велична, але й величезна. Був він на голову вищий від усіх, руки мав – мов дишла, ступні ніг – номер сорок дев'ять: граф змалку хворів на тяжку форму еліфантизму, тобто так званої «слонової недуги».

Шептицький був у чорній рясі з чорним капюшоном, підбитим білим шовком, і в лівій руці тримав патерицю з великим золотим хрестом-набалдашником.

Митрополит звів праву руку і звичним рухом чи то перехрестив, чи то покропив благодаттю вкляклу перед ним жіночу постать у військовому мундирі, – і уста по-божниць ввіймали «на льоту» святу длань і цмокнули її з виляском.

Грушевський в цю хвилину вже чимчикував чимдуж через простори свого кабінету – назустріч високий духовній особі.

Він придибав перед очі митрополита в ту мить, коли цьвохнув поцілунок його секретарки, і рука митрополитова, од смикнувшись, майнула в повітрі.

І тоді митрополит тим же рухом – недбало, але величаво і навіть елегантно – простяг руку вперед і тицьнув до уст професорові Грушевському.

Грушевський остовпів.

Вже з півстоліття – з тих пір, як у молодших класах гімназії доводилось прислужувати при олтарі гімназичної церкви, – не траплялось йому цілувати в руку жодного попа, нехай і найвищого духовного сану. Та й був Шептицький для Грушевського ніякий не митрополит, а – граф, а Грушевський для нього не прочанин, а – науковий діяч, до того ж, як добре відомо графу Андрію, – майже атеїст. А головне, – от уже мало не чверть століття, як між ними двома запала глибока розколина непримиренного роздору, і саме – в царині релігійній: Грушевський вбачав історичний розвиток української нації дорогою православ'я, а Шептицький – католицизму.

Всі ці думки майнули в голові Грушевського блискавично, та рух митрополитової руки був іще швидший, – і професор – видить бог, автоматично – цмокнув.

Правда, губи його не встигли торкнутись митрополитових пальців – він тільки почув аромат модних серед австрійського офіцерства парфумів «Ша нуар», з ледь відчутною домішкою чи то ладану, чи то смирни, – та цмок його вийшов ще гучніший, ніж у його секретарки: професор давно забув цілуватись, а губи в нього були великі, як у негритоса, і він завжди плямкав, коли сьорбав борщ.

Отже, всі слова наготовленого привітання – шанобливого, але з почуттям гідності, – миттю вилетіли з розпаленої обуренням голови.

Та митрополит сам вимовив перше слово привіту:

– Благословен Бог! – промовив він, кротно звівши очі д'горі, і були це слова благословення пастві, яка вітала його, представника Бога на землі, безгрішного душпастиря.

Після того – зовсім по-іншому, як це прийнято поміж українців греко-католицької церкви в Галичині, коли ступають через поріг чужої хати, – митрополит промовив:

– Слава Йсу!

– Навіки слава! – скрикнула в екстазі Галечко від порога.

– Навіки слава... – люто гарикнув Грушевський: після поцілунку в руку обмін обрядовими привітаннями був уже – ніщо.

Гість проказував усі свої привіти на ходу, не спиняючись і на мить у своєму навалньому – кроками велетня – просуванні вперед. Господареві доводилось весь час дріботіти за ним навздогін, позаду.

І Шептицький зразу сів у крісло перед столом.

Сівши, митрополит відкинув свою намітку-капюшон з голови на спину і швидким жестом пригладив бороду: уніатські священники, за католицьким звичаєм, борід здебільшого не відпускають, але глава уніатської церкви в російському засланні бороду відпустив, очевидно – як символ єднання з обрядом православним.

Та митрополит увійшов не сам. З ним увійшло ще двоє: дві особи жіночої статі.

Ці дві особи жіночої статі різнилися тільки віком і вродою. Одна була стара мегера – з пасмами сріблястого волосся, що звисало з-під намітки, з гострим носом, спущеним на губу, як у казкової баби-яги. Її очі – дрібненькі, кругленькі, гудзикоподібні – і на мить не лишалися спокійно на місці в орбітах, а все кружляли, все нишпорили з невсипущою підозрілістю – до всього довкола, і з негасимою ненавистю – до її молоді напарниці. Напарниця була дівчиною років двадцяти: білясте волоссячко куделечками вибивалось з-під потворної черницької намітки, а оченята доброзичливо позирали навсібіч, випромінюючи цілі снопи лагідної привітності...

Одяг на обох черницях був однаковий: плаття-балахони з грубого сірого сукна, одначе справлені, безсумнівно, в найкращого кравця. Підперезані ці елегантно-грубі капоти були звичайними мотузками з тіпаних конопель, одначе – з дрібними срібними хрестиками-брязкотельцями на кінцях.

Важко було визначити, чи мали ці святенниці якийсь чернецький ранг, і роль їхня при митрополиті також не була зрозуміла. Можливо, – секретарки для взаємин із грішним світом, а може, – й служки-послушниці для виконання різних обрядових доручень чи догляду за бреною плоттю святого отця.

Були це: графиня Гагаріна – старша, і князівна Долгорукова – молодша: петербурзькі дами найвищого аристократичного кола. Велелюбний душпастир стараннями, підказаними йому від Бога, щойно привернув їх з невірною православ'я в вірну католицьку релігію. Запалені пристрасним жаданням служити Богові та його заступникові на землі, а також не допустити близько до діткливої особи святого отця грубі руки простих черниць, – ці високопородні дами поклали свої життя на олтар перед найвищим богослужителем. Вони залишили світ, покинули родини і пішли за митрополитом – його покірними слугами та вірними тілоохоронницями.

Дрібним черницьким кроком продріботіли вони за митрополитом слід у слід і спинилися обабіч митрополитового крісла, закам'янівши в позах найвищої покорі. Графиня Гагаріна розкидала навсібіч зловісні, люті погляди насторожі, князівна Долгорукова потупилась, прикривши прекрасні лагідні зіниці густими віями.

Грушевський і Шептицький сиділи тепер один проти одного і дивились один на одного через стіл.

Все життя не знали вони – друзі вони чи вороги. Вони dokonували одну справу, але в зовсім різних сферах діяльності. Один – в колах інтелігенції. Другий – в колах, значно піднесених над загалом: між князів церкви і між князів світських. Діяльність Шептицького розвивалась переважно у самій цитаделі Божої справи на землі – між намісниками Божими, папами римськими, та по цитаделях земних верхів – між осіб монарших династій Габсбургів та Гогенцоллернів, що сиділи на престолах двох найбільших у Європі імперій. Професор і митрополит – за довгі роки спільної взаємодіяльності – майже й не зустрічалися один з одним, розділені прірвою антагонізму між православ'ям та католицизмом, однак єдина мета зв'язала їх найтіснішими узами нероздільно, і були вони наче одна монета на два боки: орел і решка. Та тяжко помилився б той, хто б подумав, що приязнь і дружба єднала їхні серця. Навпаки, вони завжди ненавиділи один одного – лютою, чадною ненавистю. Бо, поза непримиренним розходженням їх поглядів на шляхи нації у майбутнє – православ'я та католицизм, – кожний з них обох, силою вдачі своєї, не вмів терпіти поруч із собою на чолі справи будь-кого іншого, навіть найщирішого однодумця. І кожний з двох ревниво відштовхував другого та тяжко заздрило йому – його обдаруванням, його авторитету, його зв'язкам, його успіхам, ба й неспіхам, його славі й неславі – ревнував і заздрило і вдень, і вночі. Але обійтись один без одного вони не могли: вони були, як дві обочини одного шляху.

– Моє поважання, пане професоре, – заговорив першим Шептицький, ще раз на інакший манір, тоном людини на рівній нозі, вітаючи господаря. – Цулець! Нарешті нам привелося зустрітись! Але, Єзус-Марія, за яких обставин!

На слові «Єзус-Марія» обидві тілоохоронниці стисли долоні і побожно похилили підборіддя до кінчиків пальців: дарма що святі імена зійшли з уст святого отця, їх вимовлено всує, і слід вознести Богові молитву о прощення – да не залічиться це святому отцеві во гріх.

– Пуртан, – зразу ж додав Шептицький зовсім світським тоном і вже не по-німецькому, а по-французькому, – обставини, за яких ми з вами мали зносити останній раз, теж не були з надто гарних для пана професора...

Графиня Гагаріна, що з першого слова митрополита ближче наставила до нього своє вухо, згоряючи з цікавості до всього, що може почути, – збентежено блимнула очима. Та збентеження в погляді змінилось на подив, на неприховане обурення. Графиня була шокована: що чує вона? Святий отець, найвищий аристократ духу, говорить мужицькою, хлопською, малоросійською мовою! Шокінг! В пітерських салонах – графиня, певна річ, не визнавала назви «Петроград», а тільки «Санкт-Петербург», «Петербург», «Пітер», – у великопанських домах святий отець, граф Шептицький, для розмов з росіянами-аристократами вдавався до мови французької з прононсом паризького гамена або до німецької – якою володів не гірше самого Гете. І раптом – хамський, хохлацький воляпук!..

Грушевського від слів Шептицького теж зсудомило. В словах митрополита був натяк на обставини не зовсім зугарні; і те, що він дозволив собі нагадати про них при першому ж слові, – свідчило, що він збирається якимсь чином повернути їх собі на користь.

А обставини, на які натякав Шептицький, були такі.

Професор Грушевський очолював українське культурне життя того часу – по обох берегах Збруча. В Києві він організовував видання книжок про українську минувшину – котрим щастило пробитись крізь рогулі царської цензури. У Львові він редагував журнал «Літературно-науковий вісник», читав лекції в університеті й очолював «Наукове товариство імені Шевченка». Наче філіал цього єдиного в ті часи українського наукового закладу, він і в Києві організував «Українське наукове товариство», згуртувавши в ньому справді видатні наукові сили. І – наче в оплату за це – професор претендував на визнання його незаперечного авторитету в усіх громадсько-політичних українських справах... Та галицьким клерикалам дошкуляло, що провід у рідній справі тримав не хтось із них, а – «східняк». Тим-то львівська газета

«Діло» зняла навіть цілу кампанію проти переобрання на новий строк головою НТШ Грушевського – «деспота, диктатора і тирана».

Газету «Діло», як, проте, і більшість інших українських закладів, субсидував митрополит Шептицький. Ватикан, який керував усіма діями митрополита, теж був зацікавлений у тому, щоб на чолі націоналістичного руху стояв неодмінно католик. Звичайно, Шептицький залишився святим та Божим у своїй резиденції на Святогорській горі і нічим не виказував себе в дискримінаційній кампанії, – щоб не демаскувати плани, які будував Ватикан на цілій справі українського національного відродження. Використовуючи кровну єдність українців-уніатів з православними українцями на Україні російській, сіючи поміж них примару утворення «соборної» української держави, Ватикан мав намір здійснювати папську програму покатоличення цілої України, а за нею і взагалі всіх інших слов'янських народів на Сході.

Отже, Грушевський був скинутий з усіх його постів у проводі національної справи, і митрополит Шептицький тоді ж таки висловив йому своє з приводу того гаряче співчуття.

Проте Грушевський знав, хто саме постарався проти нього, так само як і Шептицький розумів, що Грушевському відома його роль.

Хто знає, куди б зайшов далі розлад між двома «проводирями», коли б не виникла війна, і в ім'я спільної мети – соборної України під австрійським чи будь-чийм протекторатом – доводилось робити разом рука в руку. Та й заслання розвело обох діячів по різних закутках Російської імперії.

Але що ж тепер мав на думці папський легат в українській нації, нагадуючи Грушевському – при першому ж побаченні, першим же словом – про колишні злигодні?

Адже нині ситуація змінилась докорінно. І галицький «п'ємонт» – силою нових обставин – позбавлений був змоги відігравати провідну роль у майбутньому української нації: західні австрійські землі України, на яких би Шептицький міг стати обома ногами міцно, – палали нині в огні воєнних фронтів і значна їх частина була окупована російською армією – армією російської революції тепер, на плечах якої Центральна Рада і замірялась виплисти на поверхню.

Найбільше, чого жадалося в цю хвилину Грушевському, це – гордовито звестися і величаво вказати цьому ксьондзові на двері: вигнати його геть, як чотири роки тому цей єзуїт вигнав його самого з Галичини. І дуже ранило Грушевського, що не міг він зараз так учинити: в двадцятому віці годі утворитись молодій державі самотужки, без підтримки будь-якої з провідних. А хто мав вторований шлях до проводу центральних європейських держав, хто вже втоптав стежку навіть до престолів монархів-католиків? Тільки улюблений син Ватикану, його священство отець Андрій, його вельможність граф Шептицький.

Втім, правдоподібно, що Грушевський все ж таки учинив би саме так, як йому жадалося, коли б тоді знав, що, розглядаючи його в цю хвилину з неприязню, Шептицький зважає в умі характеристику, яку записав Грушевському – в його особисте, секретне в австрійській дефензиві досьє – сам керівник розвідувальної справи в австрійському генеральному штабі, його екссценція генерал Вальдштеттен, щирий приятель графа: «Грушевський – старе опудало, зіткане із страху й побоювань, але його старезна постать має додати Раді благородну ржу поважного сенату...».

Грушевський тоді не знав цього і тому, відповідаючи Шептицькому, стримав свої мстиві жадання і просто зігнував другу частину його речення. Він відказав тільки на першу частину:

– Так, пане-отче, – він умисне вжив зараз цього звертання замість практикованого між ними світського «граф». – Така біда: маємо революцію!

– О! – легко, по-світському, відгукнувся Шептицький. – З чого пан професор вдається в смуток? Коли б революція трапилась на Заході – а видать Бог, це неможливо, – тоді б пан професор мав підстави іритуватися. Революція ж в Росії значно збільшує шанси в нашій справі: ниньки вже творимо нашу державу! Бог опікується нами, пане професоре! Сили небесні допомагають нам у наших заходах!

Графиня Гагаріна знову кинула злющим поглядом на свого святого патрона. Знавши добре кілька європейських мов, і навіть російську, стара ханжа аж нічогоісінько не могла второпати по-українському. А зрозуміти розмову їй було конче потрібно не тільки через звичайну жіноцьку цікавість, а ще й з прямого обов'язку: святобожність та цілковитий відхід від мирських справ не перешкоджали їй, давній англоманці, служити інтересам англійської розвідки.

Втім, митрополитові це було відомо, і, розуміючи, що розмова переходить у конфіденціальний план, він кинув ласкаво обом своїм тілоохоронцям:

– Ви можете йти і відпочити, діти мої. Христос з вами!

Кинувши отруйний погляд змії, святобожа мегера, а з нею й тихий янгол-хранитель, черниця-князівна, вийшли з кабінету геть.

2

Коли двері причинились і Грушевський з Шептицьким залишилися вдвох, Грушевський мовив не без єхидства:

– Маєте рацію, графе! Сили небесні, вашими молитвами, звичайно, допомагатимуть, однак сили земні чинять шалений опір.

– Хто? – коротко запитав Шептицький. – Тимчасовий уряд?

– З Тимчасовим урядом ми знайдемо спільну мову, особливо якщо й надалі відіграватиме в ньому провідну роль добродій Мілюков. Однак є ще сили, які претендують на владу на нашій українській землі.

– Прошу точніше, пане професоре?

– Наприклад, робітники, ваша мосць. Либонь, ви – з вашого багатогранного життєвого досвіду – добре знайомі з цією соціальною категорією?

Грушевський з насолодою підпустив Шептицькому цю шпильку. Він натякав на повстання строкових у карпатських маєтках графа Шептицького, що відбулося перед війною і було придушене силою австрійської зброї. Він мав на увазі також страйк на львівській паперовій фабриці «Біблос», який завдав ще більше клопоту: адже графу, власникові фабрики, треба було придушувати страйк так хитро, щоб не відсахнути страйкарів від віри, яку поширював і зміцнював митрополит.

Шептицький кліпнув недобрим оком на Грушевського: шпильку він прийняв – у двобою всі засоби добрі.

– Робітники на Україні мітингують під гаслом «Нехай живуть Ради!» – пирхнув Грушевський. – Точнісінько, як у Петрограді, що, сподіваюсь, не проминуло вашої уваги?

– Ах, он воно що! – спокійно мовив Шептицький. – Але ж, любий пане професоре, утворений вашими наполегливими стараннями найвищий орган відродження української нації прибрал надзвичайно вдалої назви: Центральна Рада! Рада – я підкреслюю. По-російському це й означає «совіт». «Да здравствуют Советы!» – «Хай живуть Ради!», отже, і «Центральна Рада» – насамперед! Мої компліменти вам, шановний пане професоре! З-під вашого пера завжди йшли в життя слова мудрі і далекоглядні.

– Ах, облиште!.. – буркнув Грушевський. Він і на старості літ ніяківів, коли його улещували компліментами.

– Як Бога кохам, пане професоре! – Шептицький з насолодою вимовив цю вульгарну божбу: остогидлих наглядочок-святенниць поблизу не було. – Справді-бо! Ви – *Центральна Рада!* Тобто, натурально, ви прагнете до того ж, до чого прагнуть ваші робітники, коли виповідають свої прагнення гаслом «Хай живуть Ради!» – Шептицький зітхнув. – Нічого не поробиш, пане професоре, зараз, в Росії, вони – сила: революція зачерпнула глибоко з надр...

– Що ж ви пропонуєте, – сердито огризнувся Грушевський, – прийняти і нам демагогію... Леніна – про соціалістичну революцію?

– Аж ніяк! – знову спокійно відказав Шептицький. – Але буде зовсім добре, якщо українські трудові верстви саме вас, Центральну Раду, і вважатимуть виразником своїх домагань. Бог напоумив вас, і ви вчинили прозріливо. Тепер дійте далі мудро: нехай в Центральній Раді і справді будуть представлені широкі верстви простих людей.

Грушевський поблажливо посміхнувся. Митрополит пас задніх. Нехай же відразу і знає це своє, заднє місце. І Грушевський сказав:

– Я щасливий, графе, що ви підтримуєте мою ідею. По всіх повітах і волостях я утворюю зараз «селянські спілки» – звичайно, з елемента, міцно зв'язаного з землею, отже національно-свідомого, а не з якихось там зайд та перебендь. Невдовзі я скличу з'їзд делегатів «селянських спілок», які й оберуть до Центральної Ради своїх представників.

Шептицький уважно вислухав і схвально кивнув:

– Чудово, пане професоре! Божий промисел кермує вашим прозирливим розумом. Прецінь, вашу геніальну ідею варто розвинути далі. Нічого не поробиш, пане професоре, – знову зітхнув він, – але, всупереч вашій блискучій концепції, вони таки є на Україні – українське робітництво. Треба, пане професоре, щоб українські робітники, або, як кажуть тепер – пролетарі, – теж надіслали своїх послів до Центральної Ради. Тоді для української справи і не буде страшне гасло «Хай живуть Ради»: ви ж спрямуєте діяльність Рад на боротьбу за національне відродження, а не на потурання темним плебейським інстинктам та небезпечній фразеології більшовиків. О, то буде нелегка справа, пане професоре, серцем співчую вам і молю Бога для вас о поміч!

Шептицький на мить молитовно звів очі д'горі.

Грушевський спересердя не міг всидіти на місці – він все підхоплювався з крісла і знову сідав, все поправляв пенсне на носі, все жмакав бороду і тяг її до рота. Шептицький наважувався замахнутись на незаперечність його наукового авторитету, насмілювався закинути сумнів щодо його такої гарної концепції: нації без пролетаріату – з одного боку, та без буржуазії – з другого! Цього Грушевський йому ніколи не подарує! Та причин для іригації в Грушевського було більше, ніж тільки ображене честолюбство. Адже ідея – знешкодити небезпеку з боку робітників тим, щоб проголосити себе самого виразником їх інтересів, – була надзвичайно вигідна для будь-яких політичних комбінацій. І треба було мерщій вдатись до якогось хитрого ходу, щоб відзначити і тут свою першість.

Розпустивши бороду, Грушевський погордливо сказав:

– Я знову щасливий, графе, що ви висловлюєте мою власну ідею, власне, ту її дальшу частину, про яку я ще вам недоговорив. Річ, звичайно, не в моїй науковій концепції – відповідає вона чи не відповідає фактичному стану речей: залишимо питання чистої науки для людей науки! «Ле сьянс – пур ле-з-ерюдїт», не-с-па? – Він не міг, щоб бодай не ущипнути свого спільника-недруга. – Але нині ходить не о науку, а о політику! Прошу вас зважити на ту обставину, що в такій ситуації небезпечна партія соціал-демократів, нехай і наших українських соціал-демократів цього порнографічного писаки Винниченка, дістане забагато шансів, щоб демагогічно претендувати на збільшення питомої ваги в Центральній Раді!

Шептицький глянув Грушевському просто в лице, і Грушевський одвів свій погляд набік, бо ще змалку не вмів дивитись людям в очі, навіть коли казав правду. Так само лагідно, як і при початку розмови, Шептицький проказав:

– Возвеличімо Господа Бога, що так піклується нашою з вами цілковитою однодумністю, любий професоре! І саме тому, що своїм малим розумом я спромігся теж дійти до великих ідей, які випромінює ваш незрівнянний інтелект, я дозволю собі, пане професоре, подати вам заувагу.

Грушевський знову зайорзав у кріслі, недобираючи, як же сприйняти цю, висловлену в такій хитромудрій улесливій формі, чергову образу, та Шептицький не дав йому очутитись:

– В політиці, – сказав він, – факти треба або приймати, або протидіяти їм. Соціал-демократія – сумний факт. Її треба знешкоджувати. Відомо, що проти ворога найкраще боротися його ж руками. Проти соціал-демократії більшовицького напрямку, найбільш небезпечного, треба боротися руками соціал-демократії напрямку меншовицького – це зрозуміло. Але, на наше щастя, на Україні ми маємо ще й третю фракцію соціал-демократії: партію українських соціал-демократів, очолювану добродієм Винниченком. Її слід всіляко підтримувати, пане професоре! Бо вона спроможна відірвати і від більшовизму, і від меншовизму якусь частку українського робітництва. Отже, – ще подробити соціал-демократію...

Грушевський щось мугикнув, але Шептицький вів своєї:

– Я цілковито поінформований про ваші з Винниченком чвари, пане професоре. Ви обидва – окраса нашої нації, але ви обидва – претендуєте тільки на провідну роль у національному відродженні. Пане професоре! Ще Христос – хоча він і не був політиком – навчав нас смиренства, а коли для державного політика ходить о інтерес справи, то він офірує своїми особистими інтересами – частково і тимчасово, звичайно, – щоб потім мати ще більший зиск. Прошу не розуміти мене хибно, пане професоре! Вам треба стояти тільки вгорі, вище від усіх, однак відступити якесь місце, шаблем нижче, і панові Винниченкові. Ви – вождь, ви – голова Центральної Ради, а Винниченко нехай очолить при вас... кабінет міністрів, коли ви на нього спроможетесь, – хтось же має його тоді очолити? – Шептицький заговорив ще ласкавіше, навіть склав благально пучки своїх тонких аристократичних пальців. – Даруйте вже, пане голово, вашому заступникові, що колись висловився непоштиво на адресу вашого наукового труду, і взагалі все те недобре, що він говорить про вас позаочі. Будьмо політиками, пане презес, – адже Винниченко очолює на Україні більшу партію, ніж ваша ТУП з двадцятки українських інтелігентів, і його партія більш популярна та масова, бо ж... більш демократична...

Що з Шептицького був і справді неабиякий політик, не залишало сумнівів навіть у Грушевського. Але ж хіба це давало йому право отак вичитувати високоповажному професорові, неначе якомусь гімназистові, що не вивчив уроку? Грушевський таки підхопився з місця, таки стукнув кулаком по столі, таки гримнув, – і то був прояв відчуження сили та величчї того, що професор збирався виголосити.

– Я! – величаво мовив Грушевський. – Я сам особисто очолю найбільш масову партію. Мої «селянські спілки» – то й буде початок моєї партії! На з'їзді селянських спілок я оголошу утворення партії українського селянина – на сторожі його одвічних прагнень!

Грушевський сів і осушив хусткою вологе чоло. Він був схвилюваний. Він виповів свої сокровенні думки: створення партії українського селянина-землевласника – як основної сили для ствердження української державності – то була заповітна мрія професора, відколи він очолив Центральну Раду як дійовий орган для відродження нації.

Шептицький похилив голову майже побожно:

– Зашлімо ще раз щиру подяку Господеві за те, що на чолі нашої справи поставив, пане професоре, саме вас, генія нашої нації! – Це проказано зовсім щиро: ідея Грушевського очолити масову селянську партію замість купки інтелігентів-лібералів, незнаних у народі і з програмою абстрактного «відродження нації», справді схвилювала практичний розум митрополита. – Любий пане професоре! Гратуюю! Ви таки здійснюєте в практиці життя вашу блискучу концепцію безбуржуазності української нації! Справді, хто ж і має підперти нас, як не наше українське, неначе писанка, село? І саме ви, пане професоре, неодмінно маєте стати на чолі партії, яка декларуватиме боротьбу за інтереси хлібороба. – Шептицький звів голову і глянув Грушевському в очі дещо глузливо. – Тільки ж навіщо утворювати нову партію – це справа забарна! Адже така партія вже існує і всі перспективи саме за нею!

Грушевський кліпнув, збентежений. Шептицький вів далі:

– Зважте, пане професоре, на те, що партія Мілюкова, тобто партія російських кадетів, яка нині кермує ще політикою Тимчасового уряду, от-от дістане абшит! Вона скомпрометувала

себе зараз визнанням таємних зобов'язань перед союзниками. Туз і великий шлем у грі опиняться тепер в руках у адвоката Керенського! – В запалі митрополит, сам того не помітивши, вдався до звичної в колі австрійського офіцерства картярської термінології. – І робер буде за ним: до влади, на чолі коаліції, прийде, безперечно, партія російських соціалістів-революціонерів – вона має найбільш демагогічні гасла! Вірте мені: в салонах петербурзької аристократії я не тільки привертав істеричних князівен до католицької віри, але й добре обізнався з політичним станом! У нас, на Україні, шлях есерам відкритий і поготів: в нашій селянській нації, як справедливо кажете ви, пане професоре, все вирішує дух землі! І якщо прагнення селянства очолить партія українських есерів, то це й буде наймогутніша противага партії українських соціал-демократів, тобто партії Винниченка, який теж порушує ваш душевний спокій, мій любий друже!..

Шептицький раптом урочисто звівся.

– Пане голово! – мовив він звучно, наче з амвона. – Нація вимагає цього від вас: ви повинні вступити в партію українських есерів, повести її за собою, а за нею – всеньке українське село – без отих зайд та гультіпак, про яких ви згадували, а землеробів і землевласників. Нація доручає вам цю місію, і Бог благословить вас!

Шептицький звів руку, сотворив хресне знамення над остовпілим Грушевським і смиренно сів.

Все це було так несподівано для Грушевського – і нотація гімназистові, і хресне знамення, і те, що він, отже, революціонер, ще й... соціаліст.

Нарешті Грушевський сказав:

– Це вирішено, святий отче. Я радий, що ви підхопили мою ідею. Мої «селянські спілки» поширять партію українських есерів, і я її очолю. Тільки ж есери... вони своїм лівим крилом... ладнають... з більшовиками.

– Що вам до якихось там більшовиків, пане професоре?

– Як – що? Вони – найбільше лихо!

– Це безперечно.

Шептицький взяв з столу олівець і бавився ним.

– І їхня програма – соціалізація землі...

– Що з того, пане професоре? Щоб здійснити програму, треба прийти до влади, а більшовики до влади не прийдуть.

– Як же не прийдуть, коли... Тобто, я хотів сказати, що, звичайно, не прийдуть, але...

– Більшовики до влади на Україні не повинні прийти! – знову сказав Шептицький гостро і нетерпляче. – Цього ж не допустите ви на чолі партії українських есерів! – Обличчя митрополита зробилось суворе, в очах блиснуло люття. – З більшовиками треба... тільки так! – Він з хрускотом переломив між пальців олівець і жбурнув скалки та тріски на підлогу під ноги. – І не робіть тимчасом з більшовиків якогось страховища! Есери – ідеологи дрібного землевласництва. А для українського землевласника, або, як тепер кажуть – дрібної буржуазії, – утворення самостійної національної держави, – то оборона його найважливіших, економічних, інтересів. Землевласник, і великий і малий, підтримає наші заходи будування української держави: більшовизм для України не буде страшний!

Грушевський пирхнув:

– Не страшний! Саме в зв'язку з національним питанням більшовицька програма – найстрашніша для України! В Росії – вустами свого проводиря Леніна – більшовики домагаються для всіх націй права на самовизначення, а от на Україні керівник київських більшовиків П'ятаков – проти самовизначення української нації, проти української державності, проти української культури, проти школи, проти мови, проти...

– Чи ви правду кажете, професоре? – Шептицький урвав запальну мову Грушевського: його спохмурніле відразу обличчя на кожне слово Грушевського вияснялось більше

і більше. – Керівник київських більшовиків – проти! І ви іритуєтеся з приводу того? Таж це велика радість для нас! Молитися Богові треба за цього П'ятачкова – нехай на тому світі Бог простить йому всі інші його більшовицькі гріхи!

Грушевський спантеличено видивився на Шептицького.

– Не розумію вас, графе...

– А що тут розуміти? Таж П'ятачков ваш відвертає від більшовиків на Україні національно-свідомий елемент: кому ж приємно, коли тобою нехтують, а твої права заперечують? Хай Бог допомагає цьому милому П'ятачкову. Свята церква молитиметься за спасіння його душі!

– Я саме так і оцінюю діяльність цього, до речі – П'ятакова, а не П'ятачкова, – зрадів Грушевський. – І я вже дав вказівку, щоб у нашій пропаганді наголосити на тому, що більшовики в Росії, – там, де в цьому немає жодної потреби, бо російський народ національно вільний, – за національне визволення, а на Україні, де нація dokonче потребує самовизначення, – тут вони проти!

– Бог благословляє ваш ясний розум, пане професоре!

Дзигарі в кутку в цю секунду вдарили п'ять разів: минула година, як митрополит прибув.

Грушевський кліпнув оком на циферблат дзигарів:

– Який жаль, що запізнився ваш поїзд, а після того ви ще забарились... Часу лишається мало, а нам ще багато говорити!..

Шептицький повів бровою:

– О, я не марнував ці півгодини, що запізнився до вас, пане професоре! Мені так заманулося проїхатись вулицями міста. Адже за цю чвертку століття це вже втретє відвідую я нашу древню столицю, але щоразу сакраментальні обставини не дозволяють мені обсервувати досхоchu і гонять мене геть... Та вам, любий друже, дещо відомо про це, і я не буду затримувати вас моїми рефлексіями...

3

Так, Грушевському дещо було відомо, і Шептицькому не варто було затримувати розмову.

Тисяча вісімсот дев'яносто сьомого року офіцер драгунського полку молодий граф Андрій Шептицький, який верховодив у австрійських монархічних організаціях і, зокрема, керував акціями супроти вільнодумних гуртків поміж краківського студентства, прибув з Австро-Угорщини в Росію, в гостини до свого приятеля, графа Шембека. Граф Шембек, російський підданиць, мав маєток у селі Бородянці, п'ятдесят кілометрів від Києва, а його брат – граф Шембек, австрійський підданиць, володів подібним маєтком під Віднем. У маєтку графа Шембека віденського драгун граф Шептицький захоплювався полюванням на вальдшнепів, кроншнепів та куріпок. Куріпки, кроншнепи та вальдшнепи дуже гарно гніздилися і в маєтку графа Шембека київського, і тому цілком зрозумілим було бажання молодого спортсмена постріляти цих принадних пташок на російській Україні. Молоді графи полювали залюбки, а у вільний від мисливства час клопотались всякими іншими справами: вірний католик граф Андрій Шептицький дуже цікавився тим, як задовольняються релігійні потреби місцевих, що проживають на Україні російській, католиків, і, натурально, заходжувався максимально сприяти задоволенню цих законних духовних потреб. Стараннями молодого, але побожного драгунського офіцера та його друга, теж побожного молодого графа Шембека київського, було значно активізовано духовне життя католицьких братств на російській, православній Україні. В селі Бородянці, наприклад, де на той час з двох тисяч мешканців числилося католиків лише двадцять, була збудована благоліпна католицька каплиця і навіть замешкав парох католицького обряду – ксьондз. Одночасно подібні каплиці збудовано ще в кількох селах Київщини,

Поділля та Волині, а по більших містечках – навіть костьоли. Було також піднесене перед київським генерал-губернаторством клопотання про побудову другого – невимовної готичної краси – кафедрального костюлу в самому місті Києві на вулиці Великій Васильківській. При кафедрі була зразу заснована і католицька семінарія, – щоб готувати пастирів для католицьких душ на Україні сухих та тих, які ще малося на думці повернути до католицького обряду в подальшому. Певна річ, що в постійних клопотах з справами церкви молодим графам, Шептицькому та Шембекові, доводилось частенько навідуватись до Києва, і у вільну годину вони полюбили далекі прогулянки по мальовничих київських околицях. Особливо полюбилися їм дикі місця поза Печерськом, де на лоні чудової природної краси розташовані були фортечні будови та порохівниці Київського військового округу, що межувала на той час з кордонами Австро-Угорщини...

Така була перша поїздка Шептицького до Києва, мало не за чверть століття перед дев'ятсот сімнадцятим роком.

Зрозуміло, що про плідні результати свого спортивного вояжу граф Андрій звітував. Він звітував у генеральному штабі австро-угорської армії у Відні. І в Римі, у Ватикані, особисто папі Леву XIII. Бісмарківський план «дранг нах остен» для імперських династій Габсбургів та Гогенцоллернів цілковито збігався з планами Ватикану щодо поширення католицизму на схід – з кінцевою метою перенесення столиці Божої імперії в Єрусалим, ко Гробу Господню, щоб звідтам правувати над цілим католицьким світом в обох півкулях землі.

Результати звітувань були такі.

З генштабу драгунський офіцер вийшов з орденом за військові заслуги, одначе стрічка ордена була пришпилена не до вилогів драгунського мундира, а до лацкана цивільного смокінга: Шептицький був демобілізований з армії.

В резиденції папи Шептицький, проте, залишив і смокінг: з Ватикану він вийшов у підряснику монаха, послушника єзуїтського ордена василіан. Граф Андрій раптом присвятив себе цілковитому служінню Богові.

Послушенство в чернецькому ордені, яке для всіх, хто шукає єднання з Богом, твердо терміновано щонайменше шістьма місяцями, було, проте, спеціальним рескриптом святої конгрегації у Ватикані для молодого ченчика Андрія зменшено... тільки до місяця. За місяць він став повноправним єзуїтом, за рік дістав права священнослужителя, за десять років пройшов усі ранги католицької ієрархії – аж до високого сану єпископа, на якого висвячений був у Станіславі. А невдовзі зовсім молодий роками граф Шептицький посів і найвищий на теренах діяння греко-католицької церкви в Галичині духовний пост: став митрополитом львівським у святій резиденції на горі Святого Юра, намісником на західноукраїнських землях папи римського, який сам, як відомо, є намісником Бога на землі.

Незадовго перед тим відбулась і друга поїздка графа Шептицького до Києва – кафедральний костюл невимовної готичної краси був уже побудований. Мило було завітати і в Бородянку з куріпками, кроншнепами та вальдшнепами, до старого друзяки, російського графа Шембека, австрійський брат якого дістав тимчасом червону кардинальську мантію.

Одначе справедливість вимагає відзначити, що Шептицький не був присутній при освяченні нової київської кафедри на Великій Васильківській. І взагалі отець-єзуїт прибув на територію Російської імперії не в душпастирській сутані, а... в світській одежі. Він знову вирядився в смокінг – і став зовсім на себе не схожий. Втім, і паспорт був у нього... на чуже ім'я.

Справедливість вимагає відзначити також, що ця нікому не відома особа... необачно загубила свій фальшивий паспорт через проріху в кишені смокінга і була вислана царською поліцією за межі Російської імперії...

Саме цей казус і мав, очевидно, на думці Шептицький, згадавши про сакраментальність обставин при відвідуванні древньої столиці України.

4

Слідом за Грушевським Шептицький теж поглянув на дзигарі в кутку.

– Мені залишилося гостювати у вас, шановний пане професоре, ще цілу годину. Про найважливіше ми встигнемо домовитись. Одначе в подальшому виникне ще чимало справ, і ми обоє потребуватимемо постійного контакту. Тому нам потрібна буде людина, яка б могла підтримувати між нами щирий зв'язок. Прошу запам'ятати: Київ, Дарниця, місце постою бельгійських авіаторів, що діють у складі російської армії, – капелан частини, парох тернопільської кафедри до війни, отець з ордена редемптористів Франц Ксаверій Бонн. Можете, пане професоре, цілковито покластися на отця Франца Ксаверія: мій особистий друг, прихильник нашого національного відродження, щирий український патріот.

Грушевський здивовано звів брови:

– Бельгійський чернець і – український патріот? Не лізе у ворота, пробачте, графе...

– Прошу, не дивуйте, пане професоре! Бельгійський орден ченців-редемптористів вже віддавна спрямований для ширення слова Божого на землях України та Білорусії. Тому й провадимо нині, поруч з заокеанською еміграцією українців з Галичини, ще й еміграцію до Бельгії: в Брюсселі та Льєжі нині маємо наші національні колонії. Вважайте, пане професоре: нинішній намісник Бога на землі папа Бенедикт п'ятнадцятий є великим прихильником греко-католицької церкви і вважає всіх українців своїми чадами. І ми від щирого серця кажемо про папу Бенедикта, що він «наш український папа». Незважаючи на вашу... гм, сказати б – академічну неприхильність до унії, можете рахувати, пане професоре, на його всебічну допомогу, особливо в милих вашому серцеві культурних заходах – і людьми і грошми...

Шептицький мав рацію: папа Бенедикт п'ятнадцятий особливо цікавився українськими справами. Крім старої української семінарії при Ватикані, яка існувала з тисяча вісімсот вісімдесят сьомого року, – папа Бенедикт тисяча дев'ятсот сімнадцятого року заклав ще й другу українську семінарію з окремим російським відділом: католицькі місіонери мали рушити з словом Божим на терени України й Росії, тільки закінчиться війна. Водночас – поки війна ще не закінчилась – щедротами папи Бенедикта екіпіровано під егідою італійського уряду і збройний загін з полонених галичан.

Справи католицької церкви і справи українського відродження так тісно переплітались у діяльності митрополита, що годі було й збагнути, що для нього – мета, а що – тільки засіб задля досягнення мети.

Грушевський тішив себе думкою, що метою для митрополита є українська державність, а католицька церква – зручний засіб для досягнення цієї мети.

Наче на підтвердження цього, Шептицький казав далі:

– Певний, пане професоре, що ви поділяєте мою думку: на шляху творення молодої держави не останнім є забезпечення зв'язків з державами могутніми. Чи не заперечуватимете ви, пане голово, коли налагодження взаємин із Німеччиною та Австро-Угорщиною, – щоб полегшити вам вашу багатогранну клопітну діяльність, – я тимчасом переберу на себе? Звичайно, в постійному з вами порозумінні?

Грушевський кивнув: саме цього і потрібно було від Шептицького, – в разі невдачі, неуспіх завжди можна буде скинути на нього, а самому залишитись святим та Божим.

Шептицький відповів на кивок Грушевського чемним поклоном, з виразом подяки за високе довір'я.

– Але маймо на увазі, пане професоре: Україна досі, на жаль, ще входить до складу Російської держави, а Росія веде війну в союзі з Францією та Англією. Отож, доки міждержавна ситуація не зміниться, Центральна Рада, певна річ, буде домагатись перед Францією та Англією визнання прав України на державність. Таким чином...

– Щодо цього, – мовив недбало Грушевський, – то я вже вжив деяких заходів: з Францією я вже нав'язую дипломатичні зв'язки...

– Прошу? – вкрай здивувався Шептицький.

Розрахунок Грушевського – ошелешити свого спільника і суперника на ниві державного будівництва і покласти-таки своє зверху – дав на цьому блискучі результати. Адже ще два дні тому – коли, при від'їзді з Петрограда, Шептицький дістав останні звідомлення від вірної католички Софії – нічого такого не було!

– Коли?

– Сьогодні я мав балачку з представником Франції на Україні, мсьє Енно. Ввечері він виїздить до Парижа з текстом інтерпеляцій, які я подав урядові Франції.

Поволі, смакуючи, Грушевський розповів Шептицькому про зміст розмови з Енно, дещо змінивши її стилістичну форму – в той спосіб, що не Енно ставив йому запитання, а він сам формулював домагання Центральної Ради перед урядом Франції.

Шептицький вислухав уважно і вдумливо – добре розуміючи, що стилістичну побудову слід сприймати інакше.

– Тим паче! – резюмував він. – Раз Франція виказує такий інтерес, ми повинні невідкладно мати в Парижі нашого, нехай тимчасового і неофіційного, представника. Я пропоную, пане професоре, доручити зв'язок з французьким та італійським урядами пану Тишкевичу. Пан професор повинен його добре знати: це відомий хлібороб на Київщині.

Грушевський відсахнувся:

– Але ж, графе, добродій Тишкевич був у Франції дипломатом царського уряду і відставлений Тимчасовим урядом!

– То й добре: отож він не тягтиме руку за Тимчасовим урядом, а навпаки, жадатиме зробити йому капость!

– Але ж ми анонсуємо демократичну Україну, а добродій Тишкевич – великий поміщик!

– Зате він – український патріот. Ще п'ятнадцятого року, при початку війни, як відомо пану професорові, саме він, у згоді з Ватиканом, подав таємну інтерпеляцію урядові його величності англійського короля про жадання українців відділитись від Росії.

– Але ж він – католик!

– Я теж – католик, прошу пана професора, – мовив Шептицький, смиренно потупивши очі.

– Пробачте, панотче, але чи ж високо стоятиме авторитет дипломата-католика на православної Україні?

– Зате він високо стоятиме на греко-католицькій Україні, і це сприятиме зближенню обох Україн.

– Але ж він – граф!

– Я теж, прошу пана професора, в мирі – граф. – Шептицький знову скромно потупив очі.

– Вибачайте, графе, я нічого поганого на думці не маю, – знову спік рака Грушевський. – Але ж не рівняти особу такої національної популярності, як ви, до звичайного... гм, поміщика. Вибачайте, але я хотів сказати, що коли в наш революційний час збігається в одній особі, що вона, ця особа, і цареві служила, і католик, і поміщик, і граф, то... – Грушевський заплутався і тому вдався мерщій до радикального виходу із незручного становища, в яке потрапив. – Словом, ви мене переконали, я згодний. – І він поквапився перейти далі. – А кого ж нам призначити до Англії?

– Князя Трубецького. Князь Трубецькой, – додав Шептицький, щоб наперед допомогти співбесідникові не потрапити знову в конфуз, – теж був царським дипломатом і абшитований Тимчасовим урядом, теж поміщик і теж... княжої фамілії, однак він – православний! І має всі ті, корисні для нас, якості, що й граф Тишкевич: почуває себе як риба у воді в позалаштункових дипломатичних комбінаціях.

– Але ж, – змолився Грушевський, – він же росіянин, кацап, ще й старовинного боярського роду!

– Зате він одружений з українкою, добре відомою вам дочкою київського миловара Ралле. В петербурзьких аристократичних салонах я неодноразово зустрічався з чарівною панією Трубецькою, і ми багато згадували Київ. Княгиня Трубецька не може забути київських контрактів і особливо нудьгує за медівниками з крамниці на Прорізній «Ось Тарас із Києва». Княгиня Трубецька, уроджена пані Ралле, стала однією з моїх симпатик. Нещодавно вона прийняла католицький обряд...

– От бачите! Вона вже перевернулася на католичку!

Грушевський ухопився за голову, та Шептицький, щоб покінчити з забарною дискусією, поважно підсумував:

– Не забувайте, пане професоре: у Франції та Англії ставлення до колишньої царської Росії було незрівнянно кращим, ніж до нинішньої Росії, революційної. Отже, колишні російські, царського корпусу, дипломати мають у вищих англійських та французьких сферах велику прихильність. Те, що ми користатимемо з їхніх послуг, викличе в західноєвропейських колах щирі симпатії до нашої справи. Зважте на це. Війну ще не закінчено, російська армія...

– От-от, армія, графе! Саме про це нам з вами і треба поговорити особливо серйозно! Хочу вас поінформувати...

– Зараз перейдемо до проблеми армії, пане професоре, але як будемо з дипломатичним представником до Англії?

– А хіба що? – здивувався Грушевський. – Ми ж домовилися вже, що – Трубецькою!

Розмова перейшла до армії.

5

Сяючи цілим обличчям, Грушевський підсунув через стіл Шептицькому купу телеграм від військових частин, що вимагали українізації, і поінформував, що він вирішив у найближчому часі скликати український військовий з'їзд – з представників національних рад, утворених вже по всіх фронтах. З'їзд мав вимагати від Тимчасового уряду широкої українізації частин та передислокації їх на Україну.

– Ми матимемо тут, у гарнізонних постоях великих міст України, своє національне військо! – патетично вигукнув Грушевський на завершення свого повідомлення. – І це дасть змогу Центральній Раді спертися на збройну силу для виборення своїх домагань!

– Цілком слушно! – дав і своє схвалення Шептицький. – Одначе поправніше було б передислокувати українські частини не в тиллові гарнізони, а на позиції Південно-Західного та Румунського фронтів і вимагати від Тимчасового уряду найменувати цей фронт – українським.

– А! Так, так! – погодився Грушевський, гірко жалкуючи, що така думка не спала йому. – Це буде дуже поважно: український фронт! – Раптом він схаменувся. – Але ж, графе, чи ж ви за те, щоб українське військо активно діяло проти австро-німецького блоку?

– Аж ніяк! – спокійно відказав Шептицький. – Але ж зібрана в кулак армія буде міцнішою підпорою Центральній Раді. Прецінь, водночас цей же фронт може виявитись небоєздатним, якщо проти нього з тамтого боку стоятимуть теж... українські частини. Навіть святе Євангеліє, пане професоре, говорить, що брат на брата...

– Цілком слушно! – поквапився дати своє схвалення і Грушевський. – Я саме про це й думав у подальшому. Ви маєте на увазі наш легіон «Січових стрільців»?

– Не тільки, пане професоре. Я маю також на увазі і ваші, тобто наші «Сині жупани».

Шептицький мав на увазі дивізію так званих «синьожупанників» – друге, після легіону «галицьких січових стрільців», українське військове формування, утворене «Союзом визво-

лення України» та окроплене благодаттю з кропила галицького митрополита ще перших днів війни.

Дивізія «синьожупанників» іменувалась так тому, що всі її солдати та офіцери були зодягнуті в сині, запорозького крою, жупани та шаровари і в високі смушеві шапки з синім верхом та золотою китичкою на кінці, – як з малюнка до ілюстрованої історії України, по розділу сімнадцятого віку.

Сформовано дивізію «синьожупанників» – німецьким генштабом і на території Німеччини, в німецьких містах Зальцведелі, Вецларі та Міндені Ганноверському, – з українців – полонених Східної, російської, України. Під керівництвом німецьких інструкторів полонені відбували постійну муштру, а в «просвітах», організованих на території таборів, провадилась широка пропаганда за відокремлення України від російської держави.

– Мушу поінформувати пана професора, – додав ще Шептицький, – що від дня вибуху революції в Росії та появи перспективи на українську акцію, з полонених українців по австрійських концтаборах у Фрайштадті, Раштадті, Йозефштадті та Терезієнштадті австрійський генеральний штаб також почав формувати подібні дивізії. Козакам справляється гарну одержу сірого кольору: жупани, шаровари та кепі-мазепинки. Отже, маємо ще «сірі жупани»! Таке опертя з Заходу дістане український фронт, якщо Центральна Рада спроможеться його утворити... Звичайно, тут, у столиці, для безпосереднього підпертя Центральної Ради годилося б мати спеціальну військову частину...

– О! – зразу відгукнувся Грушевський, здрадивши, що може нарешті похвалитися і собі. – В Києві таку частину вже сформовано, любий графе! Три тисячі двісті багнетів!

– Коли?

– Щойно! – Грушевський поглянув на дзигарі. – Чотири години тридцять хвилин тому. Така військова точність мала справити особливий ефект.

І справді, Шептицький був зіритований. Вірна католичка Софія погано виконувала свої обов'язки при православному голові Центральної Ради. Суворий пастир накладе на неї тисячу поклонів перед фігурою непорочної Діви Марії! В своїх інформативних сповідях душпастирєві вона нічого не дописувала про такий... демарш.

Тимчасом Грушевський смакуючи інформовав докладно:

– Пополудні, на Сирці, де знаходяться казарми для маршових батальйонів фронту, відбулося це виключної ваги національне свято утворення української національної армії. Я не був присутній на святі. Пан граф розуміє, звичайно, що моя присутність, як голови Центральної Ради, була б – не політичною. Адже, про око людське, утворення цієї частини повинно виглядати як самостійне волевиявлення самих вояків, – щоб ніхто не міг закинути, що це відбулося під тиском Центральної Ради. Добровільний київський військовий клуб імені гетьмана Полуботка, за моїм дорученням, певна річ, повів між солдатів та старшин маршових батальйонів, яким прямувати на позиції, агітацію за те, щоб на позиції не йти, а залишатися тут, у Києві, оголосивши себе полком гарнізонного постою – для оборони столиці рідної неньки. Полк прибрав собі найменування – «Перший український полк імені гетьмана Богдана Хмельницького».

– Чудово! – схвалив Шептицький блискучу ініціативу Грушевського. – Але чому – імені Богдана Хмельницького? Чи пан професор змінив свою думку? Адже в своїх наукових студіях пан професор плямує гетьмана зрадником за те, що приєднав Україну до Росії? Поправніше було б найменувати полк іменем гетьмана Мазепи, що є символом самостійності України!

– Це було б зовсім не політично, любий графе! Потрібно обманити підозрілість Тимчасового уряду! Я так і аргументував перед паном Гучковим: першому ж українському полкові ми дамо ім'я Богдана, щоб засвідчити наше прагнення єдності з Росією.

Шептицький терпляче ковтнув шпильку – він був дипломат і готував добре віддячення. Він похилив голову:

– Нехай буде Богдана Хмельницького. Бог у поміч!

Потім Шептицький підняв руку і сотворив хресне знамення:

– Слава Богові, слава Україні, слава українському лицарству!

– Амінь! – чемно похилив голову і Грушевський.

– Для дальшої консультації в усіх військових справах, а також для контакту поміж нами щодо цього, наколи нас роз'єднують фронти, рекомендую увазі пана професора певну і тямущу людину: Мельник Андрій, чотар легіону СС.

Андрій Мельник, чотар легіону «Січових стрільців», до війни був молодшим управителем маєтків графа Шептицького на галицьких землях.

– Гаразд, – погодився Грушевський, – постараюсь визволити його з таборів. Графу відомо, в якому саме табору перебуває нині чотар Мельник?

– Він не перебуває в таборі, він не в полоні, він воює в лавах січовиків ще й сьогодні.

Грушевський подивився на Шептицького непорозуміло.

– Вибачайте, графе, тоді мені незрозуміло, яким чином чотар Мельник може бути консультантом при мені, раз він перебуває по той бік фронту, в лавах австрійської армії?

– О! – недбало відказав Шептицький. – Коли це потрібно, чотар Мельник завтра ж передасться в полон, і ви матимете змогу його з полону визволити. Не сушіть собі цим голови, пане професоре, то вже моя справа – комунікації через фронт.

Шептицький відхилився в кріслі і втомлено прикрив повіками очі. Аж тепер – вперше за всю довгу розмову – Грушевський помітив, який втомлений і який вже старий митрополит галицький. Та Шептицький сидів замружившись лише одну хвилину. За хвилину він широко розтулив очі, але глянув не на Грушевського, а просто перед собою.

Просто перед Шептицьким було вікно. Крони каштанів кучугурились перед ним, і були вони в цю чудову пору рясно вкриті стрімкими білими свічками цвіту.

– Яка ліпота! – проказав він мрійливо. – Коли справу нашу буде завершено, коли сонце державності засяє над українською землею по обидва береги Збруча, коли український лев таки зіпнеться на свою скелю...

– Скелю! – пирхнув Грушевський. – Ваш Франко закликає лупати, розколоти цю скелю!

Грушевський завжди тяжко ненавидів Івана Франка і, де тільки міг, паплюжив його, – за те, що Франко був його постійним політичним опонентом, а саму історичну концепцію Грушевського іменував «фальшивою історичною конструкцією».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.